

DEL I. STABILITET

(1945-1960)

FREDSVÅRENS POLITISKE ENIGHET ble utmyntet i Fellesprogrammet av 1945. Startskuddet for det nye demokratiske krafttaket var ført i pennen av redaktører fra fire politiske bevegelser. De eide kunsten å skrive med store bokstaver. De kunne sette ord på stemningen. Motsetningene måtte dempes. Den politiske eliten trengte oppslutning om upopulære beslutninger. Politikken trengte lojalitet og offervilje som grunnlag for politisk handling. Knappt noe dokument etter Grunnloven uttrykker politisk legitimitet sterkere i Norge. Krigens lærdom var, slik den fremsto for de fleste i mai 1945, at det meste og vesentligste var felles. Fellesprogrammet var hele seks partiers program og la seg over de enkelte partiprogrammene. Det som ellers kunne fremstått som en pompøs tone, var her den rette til rett tid: «I norske sinn er det skapt et fellesskap som ingen voldsmakt kunne oppløse. Det var ingen som spurte hvilket parti en tilhørte, eller om en var fattig eller rik. Hver god nordmann møtte med sitt offer, sin formue og sitt liv, og det ble iskaldt omkring den vesle flokken som gikk erobrerne til hånde. I skyggen av fengslene, konsentrasjonsleirene og retterstedene skaptet et kameratskap vi før ikke visste noe om, en evne til å holde ut, og et samarbeid som vi ikke visste at vi hadde, så vi til slutt fikk være med å oppleve seieren med vår ære og vår selvaktelse i behold.» Fellesprogrammets ord skulle gi styrke. De uttrykte den politiske elitens krav til lojalitet, produsert med hjelp av kyndige pressefolk.

Hvor sterk denne forbrødringens ånd egentlig var, er usikkert. Sikrere er at den ikke kunne vare evig. Den ble først svekket med at kommunistene ble sendt på dør. Etter statsminister Einar Gerhardsens mening var idyllen over alt i 1947: «På den ene siden vet vi at det var partipolitiske motsetninger, noe som kom til uttrykk både i Stortinget, i fellesutvalget og i pressen. Det stod strid om valgordningen og om

oppehvelsen av lov om listesamband, og det stod strid om den økonomiske politikken og da særlig om reguleringspolitikken. Det var langt fra noen politisk idyll.»¹ Det er ensidig å se perioden 1945–1953 som preget av fred og fordragelighet i norsk politikk, skriver historikeren Francis Sejersted.² Det fant sted klare politisk-ideologiske konfrontasjoner, som striden om forslag til fullmaktslover, spesielt pris- og rasjonaliseringslovene. På venstresiden murret det mot antikommunismen, ettergivenheten overfor den spanske fascismen og mot innlemmingen av Norge i en USA-kontrollert interessesfære.

I de ca. 15 årene dette kapitlet omfatter, lå den offentlige mening likevel i nokså stabilt sideleie mellom Arbeiderpartiets statsbygging, en sivilisert borgerlig innenrikspolitisk opposisjon og en marginalisert utenrikspolitisk kritikk. Stikkordet er stabilitet. Den offentlige mening var forutsigbar; den ga signaler om hva Arbeiderpartiet og de andre partiene allerede hadde besluttet. Gerhardsen mener at Fellesprogrammet tross alt bidro til et roligere debattklima enn før krigen. «Det var lenge et tungtveiende argument i Stortinget å kunne vise til at et forslag var i samsvar med Fellesprogrammet. Lenge etter at vi var kommet over i mer normale politiske forhold kunne en se at fellesprogrammet fra krigens år hadde satt varige spor. En kan merke det ennå. Den politiske debatten for eksempel er stort sett langt mer nøktern og saklig enn den var før krigen. Det gjelder både i Stortinget og i pressen.»³ Arbeiderpartiet ble snart mer opptatt av vekst enn av sosialisme. Moderate høyrefolk på Stortinget, som John Lyng og Sjur Lindebrække, var på offensiven med sitt ønske om et moderne folkeparti. Den offentlige mening var legitimerende som en dimensjon ved makten – politikken – selv. Mot slutten av perioden dannes sprekker som ga opposisjonen muligheter i og rundt Stortinget.

Partienes utside

Pressen var i denne perioden førstelinje, den var partienes vitale organ. Avisene bidro til samholdets idyll så lenge og langt den rakk, men også til partienes kamp og til utfrysningen av de røde. Pressen var for agitasjon og argumentasjon, særlig det første. «Partipresse», skriver mediehistorikeren Sverre Høyen, er «aviser som er styrt og drevet i en klar politisk hensikt

– organisasjonsmessig nært knyttet til partiet gjennom personlige og formelle bånd».⁴ Høyer og andre legger vekt på formelle og uformelle kontakter mellom avis og parti. Den formelle forbindelsen kan variere fra eierskap til medlemskap i samme presseorganisasjon eller bruk av et pressebyrå med kontakt til partiet. Den uformelle kontakten har variert fra deltakelse i partiets og stortingsgruppens møter, regelmessige fellesmøter til eksklusivitet til stoff. Partiet har større eller mindre grad av kontroll over hva som skrives når.

Partiet var aktøren, avisen var redskapet. Partiloyalitet som idé og praksis var stikkordet for partipressen, skriver en annen mediehistoriker, Henrik Bastiansen.⁵ Det var partiets avis, ikke også avisens parti, slik tilfelle ofte var i partienes første år. Pressen er et kraftfullt instrument for kampen for politisk makt og for å konsolidere partielitens makt innad i partiet, skrev sosiologen Robert Michels i 1910 basert på særlig tyske forhold. Riktignok kan den ikke propagandere og bedrive agitasjon slik partilederne kan på møter og massemønstringer, men nettopp derfor har den utviklet avanserte former for innflytelse via det skrevne ord. Den kan skape følelser og stemninger i massene og generere sympati for egne ledere og standpunkter.⁶ Pressen knyttet i praksis lojalitet til *noen* i partiet, det vil si partitoppen, og slett ikke alltid til landsmøtets vedtak. Historiene om dette er mange: «Eg spurde ein gong partisekretæren i Aust-Agder kva han meinte om ei sak. Han svara at meininga hans ennå ikkje var komen frå Youngstorget.»⁷ Det tragikomiske i slike utsagn åpenbarte seg først mange år senere.

Under båndene mellom parti og avis ligger makten, men i første rekke *historien*; pressen hadde skrevet seg inn i en politisk bevegelse, tatt del i dannelsen av partier og blitt et element i et parlamentarisk system der parti og avis utgjorde en naturlig enhet. Partipressen som element i parlamentarismen fant sin form i 1880-årene og konsoliderte seg utover på 1900-tallet. I partihistoriene går det med varierende styrke frem at pressen er del av noe større. I bevegelsen har pressen sin plass og sine plikter. Francis Sejersted benytter begrepet «symbiose» om forholdet mellom Høyre og dets presse i 1930-årene.⁸ Mindre tett var det ikke mellom Arbeiderpartiet og dets presse. Det hersket et bytteforhold, men ikke mellom likeverdige parter. Slik et sosialt verdifelleskap knytter redaktør og avis til lokalområdet, slik knytter et politisk normfelleskap

avisen til parti, bevegelse og idé. Redaktørgjeringen rommet en større hensikt. Dette forbundet dannet basis for partipressesystemet. En analyse av partipressen er strengt tatt ufullstendig om den ikke vender tilbake til tiden mellom krigene, og til oppkomsten på 1800-tallet. Der ses tydeligere at partipressen var en *bevegelsespresse*. Derfor kom profesjonalismen og avskjeden med partiene først hundre år senere. Det *tar* tid å oppløse en moral-politisk bevegelse.

I 1947 besto Høyres presse av 47 aviser og hadde et samlet opplag på 434 000. Aftenposten alene hadde et opplag på 142 000. Andre store Høyre-aviser var Adresseavisen, Drammens Tidende og Morgenbladet. Høyregruppen var den største partipressegruppen i Norge målt i opplag. Norges nest største avisgruppe etter opplag var Venstre-pressen som besto av 36 aviser med et samlet opplag på nesten 326 000. Venstres Pressekontor (VP) ble dannet i 1946, som de mange store og små Venstre-avisene knyttet til Venstrepresselaget benyttet. Venstrepresselaget var foreningen som definerte en avis som Venstre-avis og som slik skulle fremme Venstres politikk. Den største Venstre-avisen var Dagbladet med 67 000 i opplag, deretter kom andre store aviser som Bergens Tidende, Stavanger Aftenblad, Sunnmørsposten og Fædrelandsvennen. Denne store avisgruppen hevdet seg bra inntil den ble oppløst et stykke ut i 1970-årene, blant annet som følge av Venstre-splittelsen i 1972. Arbeiderpressen besto av 42 aviser med et samlet opplag på 317 000 aviser. Arbeiderbladet hadde 64 000 i opplag, så kom Arbeideravisa, Fremtiden, Bergens Arbeiderblad og Hamar Arbeiderblad. Bondepresen var minst av avisgruppene med 19 aviser, og med et samlet opplag på 90 500. Den største avisen var Nationen med 20 000 i opplag. Andre større aviser innen bondepresen var Østlendingen, Rogaland og Gudbrandsdølen. Bondepresen etablerte det som kom til å bli kalt Bondepartiets Pressekontor i 1948.

I tiårene etter krigen sto de fire pressegruppene for en viss pluralisme i avisoffentligheten. Heiser man perspektivet fra avis til offentlighet i perioden 1945–1965, skues et landskap preget av mange ulike partier og deres organer med forskjellige politiske synsvinkler, uten dialogisk inngrep med hverandre: Det var mer tale om en pluralisme av parallelle perspektiver. Det karakteriserer etterkrigstiden at et sosialdemokratisk oligarki styrte Norge ved hjelp av, men også omgitt av, en – innenriks-

politisk – nokså pluralistisk offentlighet. Gjennom epoken som er kalt «ettpartistaten» (Seip), «arbeiderpartistaten» (Slagstad), «den sosialdemokratiske orden» (Furre), «den sosialdemokratiske Stat» (Lafferty), «toppfolkenes partnerskap» (E. Bull) eller rett og slett «storhetstiden», hadde regjeringsspesseren langt under halvparten av det samlede avisopplaget, bare 42 av 144 aviser. Arbeiderpresseren var den *trede* største avisgruppen målt i opplag, den nest største målt i antall aviser. I Oslo var regjeringsorganet Arbeiderbladet lite sammenlignet med Aftenposten, også mindre enn Venstre-avisen Dagbladet. Arbeiderbevegelsen dominerte på ingen måte offentligheten slik den dominerte Stortinget. Dette ga rom for tydelig opposisjon utenfor Stortinget i flere saker, selv om makten var kompakt blant de folkevalgte. Med årene sildret andre meninger inn på Stortinget, dels ved at Arbeiderpartiet snudde, senere ved at enkeltrepresentanter i DNA, de borgerlige partiene og NKP og SF brakte andre syn til torgs, før valget i 1965 ga borgerlig flertall.

Om forholdet mellom regjeringen og opposisjonspresseren skrev Høyre-redaktøren Torolv Kandahl om de mange som dagstøtt kritiserte regjeringen: «Men aldri har det hendt at det fra regjeringshold i disse mange år har vært antydning at pressefriheten var en plagsom affære, som nok kunne trenge en smule regulering. Vårt land har i denne periode ved en rekke anledninger stått overfor utenrikspolitiske problemer, som vel kunne fristet de ansvarlige til å sende presseren et taktfullt og diskret lite sirkulære om å vise varsomhet, og kanskje følge visse nærmere angitte retningslinjer. Ingen av oss har mottatt noe dokument av den art – det er iallfall ikke kommet til meg.»⁹ Statsminister Einar Gerhardsen kunne kvittere like harmonisk om Aftenposten og dens redaktør: «Ingen er i tvil om hvor den står politisk, men jeg tror at det på mange måter har vært en lykke for vårt land at denne avisen i mange år redaksjonelt har vært ledet av en mann som Smitt Ingebretsen, med hans vilje til objektivitet og redelighet.»¹⁰ Festskrift er nå engang festskrift, men sannheten kan ikke forlattes helt.

Om den journalistiske selvbevisstheten var laber, var det lite å si på den politiske spennvidden. Selv om kommunistene ble frosset ut både i Stortinget og i fagbevegelsen, hadde de sin avis. I Oslo og i flere andre byer var arbeiderpresseren som nevnt i *opposisjon*. Norge var altså i stor grad en arbeiderpartistat som holdt seg med en *flerparti-offentlighet*. Den

tosidige offentligheten fra mellomkrigstiden – med en proletær og en borgerlig tradisjon – ble ført videre. Begge rommet ulike avarter, og spennet var stort fra Friheten til Morgenbladet.

Den utenriks- og sikkerhetspolitiske konvergensen mellom sosialdemokratiet og de borgerlige partiene skyldtes Arbeiderpartiets nye utenrikspolitiske kurs fra slutten av 1940-årene kombinert med konfrontasjonslinjen overfor NKP og andre grupper til venstre for Arbeiderpartiet. Det som var Arbeiderpartiets syn på de europeiske stormaktene og Sovjetunionen før krigen, var nå blitt et ytterliggående og unasjonalt perspektiv. Den utenrikspolitiske opposisjonen ble ekskludert fra debatten på Stortinget og overvåket av både arbeiderbevegelsen og de hemmelige tjenestene. Den pluralistiske offentligheten har altså et unntak, et svart hull. Mens det var et visst debattmangfold på innenrikspolitiske saksområder, hersket effektiv politisk undertrykkelse i utenrikspolitikken ved hjelp av hemmelig etterretningskrig og åpen propagandakrig. Opprustningen måtte settes inn i sin «rette» sammenheng. Det krevde en nasjonal holdningskampanje, som Gerhardsen tok til orde for høsten 1950, og som endte i propagandaorganisasjonen Folk og Forsvar. Haakon Lies bøker om kommunistisk konspirasjon var på samme vis ledd i kampanjen mot NKP. Agitasjonskampen foregikk på møter, særlig i nord hvor kommunistene sto sterkt. Opplysningsmateriell ble trykket opp og spredt.

Styrkingen av partipressen må ses i sammenheng med kampen mot kommunistene. En sterk, antikommunistisk arbeiderpresse var middel mot kommunistisk agitasjon, skriver hemmeligholdets historikere Trond Bergh og Knut Einar Eriksen.¹¹ Da Hardanger Folkeblad i Odda ble arbeiderpartiavis i 1950 og slet med økonomien, intervenerte statsråd Jens Chr. Hauge. Avisen var viktig i den lokale politiske offensiven overfor fagforeningene.¹² I arbeiderpressen var en rekke journalister beredte til å rapportere om kommunistisk aktivitet ute og hjemme, en tradisjon som hadde sitt opphav i aktiviteten mot nazistene under krigen og mot Sovjet i ulike europeiske land i 1940-årene. Journalist Andreas Nøkleby i Fremtiden rapporterte fra Helsingfors, Arbeiderbladets Per Monsen fra Berlin. Arne Hjelm Nilsen var i Arbeiderbladet fra 1952 og samarbeidet med overvåkningstjenesten, med LO, og med partikontoret, foruten at han bedrev overvåkning og avlytting på eget initiativ til sin død i 1967. Statsministerens bror Rolf Gerhardsen, redaksjonssekretær og nyhets-

redaktør i Arbeiderbladet fra 1945 til 1970, hadde forbindelser til både overvåknings- og etterretningstjenesten. Monsen og Gerhardsen hadde begge arbeidet med «kommunistproblemet» ved den norske legasjonen i Stockholm under krigen. Av Lund-kommisjonen går det også frem at journalisten Sverre Sulutvedt i Arbeiderbladet gikk – etter et vedtak i sentralstyret – fra Arbeiderbladet til Haakon Lies partikontor i 1951 som faglig sekretær. Han var delvis lønnet av Forsvarets sikkerhetstjeneste og E-tjenesten. Oppgaven var å etablere et personarkiv. Sulutvedt og hans hjelpere samlet nærmere 10 000 navn på folk med angivelige kommunist sympatier, som søkte seg til forsvaret, student- og ymse fredsorganisasjoner.¹³ Det var flere.

Alt dette som ledd i den nasjonale kampen for rikets sikkerhet. Dette var mer enn politisk strid med skitne våpen, mener Bergh og Eriksen.¹⁴ At den anti-kommunistiske kampen tjente Arbeiderpartiet, var en positiv bivirkning. Grense mellom nasjonal og politisk kamp fantes ikke; kommunistene og andre røde – fra Furubotn-folk til Nato-skeptikere i Arbeiderpartiet – skulle holdes i sjakk. Også Høyrepressen var aktiv i samarbeidet med overvåkningstjenesten. I 1950 tok overvåkningstjenestene kontakt med alle de 29 redaktørene i Høyrepressen med henstilling om samarbeid. Det ble også etablert kontakt med andre borgerlige aviser. Dagbladet var et viktig unntak. Så var da også Dagbladet, ifølge den mektige partisekretæren Haakon Lies bok *Kaderpartiet*, støttespiller for kommunistene. Samarbeidet med Høyrepressen besto i å informere overvåkningen om «relevante» forhold som avisens folk kom over, videre å unngå å offentliggjøre stoff som ville kunne skade overvåkningens arbeid.¹⁵ Dessuten skulle det informeres negativt om kommunistenes aktiviteter. Statsminister Gerhardsens Kråkerøy-tale og hendelsene i Tsjekkoslovakia i 1948 hadde gjort inntrykk. Arbeiderpartiet og Høyre hadde nokså lik analyse av «kommunistproblemet», og konklusjonen var den samme.

Om den pressebaserte politiske offentligheten var bred, forble den partienes offentlighet. Forståelsen av offentlighet fra slutten av 1940-årene ville, om den var blitt uttalt, ligge nær forståelsen av hva en militær informasjonssentral er, med tidens militære sjargong: *Command & control* – i en opplevd tilstand av latent krig. En refleksjon om dette ble forsiktig reist av den nye redaktøren i Arbeiderbladet, Olav Larssen, i 1950. I

et selvransakende foredrag gikk han inn for debatt i arbeideravisene, noe han mente regjeringen ikke ville tape på.¹⁶ I sin egen avis kunne han neppe benyttet ordet «menighetsblad». Offentligheten var partienes terreng – der det Rune Slagstad kaller den taktisk-strategisk manøvrering fant sted.¹⁷ For etterkrigstidens offentlighet gjaldt avpasset pluralisme og konsekvent partikontroll.

Ny fiende

Tidens stemning dikterte også den offentlige debatt, som ikke sjelden tok form av agitasjon. Arbeiderpartiet observerte at fienden oppmarsjerte i øst og til venstre. Partiet innledet en kaldkrigsretorikk mot kommunistene samtidig som medlemmene i den radikale Mot Dag-gruppen i det store og hele var blitt lojale Arbeiderparti-folk. Regjeringen og utenriksminister Halvard Lange førte en klart vestorientert utenrikspolitikk med marshallhjelp og medlemskap i A-pakten og vestlige handelsorganisasjoner. Forsvarsminister Jens Chr. Hauge arbeidet for et nytt avansert forsvar. Arbeiderpartiet ville mislike, men akseptere, et nederlag i valg. En moderat fløy med folk som Jens Chr. Hauge, partisekretær Haakon Lie, Halvard Lange og nestformann Trygve Bratteli hadde innflytelse. Det var mangt i det Gerhardsen sa, og hvordan han sa det, som pekte i retning av at enighet og nasjonalt fellesskap sto over punktet om sosialisme på listen med prioriteter. I borgerlige øyne var det rett nok en bekymringsfull vekst i offentlige og halvoffentlige organer, som sammen med planleggingstiltak av mange slag pekte mot en korporativ stat. Likevel, langt ut over Arbeiderpartiets rekke så man det fornuftige i å kombinere legitimitet og effektivitet på denne måten.¹⁸ En formell og pluralistisk orden, politisk så vel som rettslig, understreket for den borgerlige leir at det ikke var grunn til panikk, bare kritikk.

Fire dager etter at den tsjekkosllovakiske presidenten Edvard Beneš ga etter for kommunistpartiet, holdt Einar Gerhardsen talen som vendte våpnene mot kommunistene. NKP hadde forsvart det som skjedde i Tsjekkoslovakia, men allerede tidlig i 1947 hadde redaktør Martin Tranmæl i Arbeiderbladet omtalt NKP som «femtekolonister».¹⁹ Det harde språket i Kråkerøy-talen var uvanlig. Talen ga selvsagt ikke eksplisitt klarsignal til den harde kampen som nå ble mobilisert. Bare demokratiske

midler og åndelige våpen skulle benyttes i kampen mot kommunistene, sa Gerhardsen, og kun NKP ble satt opp som mål. Realiteten ble at en bred utenriks- og sikkerhetspolitisk opposisjon ble slått ned med både åpne, skjulte og lovstridige midler. Kommuniststemplet ble benyttet mot venstreorienterte generelt, især de som avvek i utenriks- og sikkerhetspolitikken. Fra slutten av 1940-årene gikk overvåkingen av kommunistene over til å bli en statlig systematisk virksomhet. Talen legitimerte og markerte startskuddet på en til dels lovstridig virksomhet med avlytting og annen overvåkning av venstreopposisjonen i flere tiår, som Arbeiderpartiet var direkte delaktig i. Oppgjøret med NKP skal dels forstås på bakgrunn av tidens stemning. Stalin så ut til å ønske kontroll i hele det sovjetiske nærområdet med forskjellige midler, fra total dominans til ikke-angrepsavtaler. Det var selvsagt også et blinkende signal til de borgerlige partiene om at Arbeiderpartiet sto kommunismen fjernt, og at partiet var til å stole på i sikkerhetspolitikken. Men om talen skulle flagge et generaloppgjør med NKP, kom det sent: Populariteten til både partiet og partiavisen Friheten var allerede på retur. Om ikke før, falt borgerlig tale om at Arbeiderpartiet gikk inn for et kommunistisk diktatur (som det var eksempler på i debattene om beredskapslovene og prislovene) på stengrunn. Det samme signalet om vestorientering gikk naturligvis til Storbritannia og USA som nå kunne konstatere at de hadde en stabil alliert mot grensen til Sovjetunionen. Luften gikk ut av eventuelle fordommer i blant annet CIA om at Arbeiderpartiet og Gerhardsen ennå skulle være røde antimilitarister.²⁰

Etter kuppet i Tsjekkoslovakia i slutten av februar 1948 foreslo Sovjet vennskapspakt med Finland, og en viss uro for tilnærminger mot Norge vokste. Selv om den antikommunistiske kampanjen allerede hadde startet i Arbeiderbladet, var det Gerhardsens tale som markerte det offisielle startskuddet på en grovkalibret kampanje. Med denne talen var synet på kommunistene som en potensiell femtekolonne legitimert på høyeste hold. Beredskapslovene var tiltak som må ses i lys av krisene denne vinteren. Kommunistene var de nye potensielle landssvikerne. En måneds tid senere fulgte Stortinget opp med vedtaket (9. april 1948) om å opprette en spesialkomité for særlige utenrikspolitiske spørsmål og beredskapssaker for å utelukke kommunistene fra viktige utenrikspolitiske saker. Det parlamentariske demokratiet var ikke for alle. Dette

gjorde forarbeidet for blant annet atlanterhavssaken lettere. Venstre-representanten og redaktøren Chr. S. Oftedal skriver at «så meget kan vi slå fast, at uten vedtaket av 9. april 1948 ville hele den vanskelige tekniske gjennomføringen av planene om en atlanterhavspakt vært praktisk talt umulig».²¹ Komiteen ble nedlagt etter valget i 1949, da kommunistene falt ut av Stortinget.

Det var ikke så mange setningene i Gerhardsens Kråkerøy-tale som sank inn og forskrekket, men det var mange nok. Da Gerhardsen satt på toget ned til Fredrikstad, føyde han til noe om de siste dagers begivenheter i Tsjekkoslovakia som ga talen ytterligere brodd. På Folkvang stemte Kråkerøy Mannskor i. Korpset hadde spilt. Alvoret tok over da Gerhardsen gikk rett inn i maktovertagelsen i Tsjekkoslovakia, og satte den i direkte forbindelse med NKP: «Problemet for Norge er, så vidt jeg kan se, i første rekke et innenrikspolitisk problem. Det som kan true det norske folkets frihet og demokrati – det er den fare som det norske kommunistparti til enhver tid representerer. Den viktigste oppgaven i kampen for Norges selvstendighet, for demokratiet og rettssikkerheten, er å redusere kommunistpartiets og kommunistenes innflytelse mest mulig.» Og så: «De som står i spissen for kommunistpartiet i Norge, er Komintern- og Kominform-kommunister. Som sine kampfeller i andre land er de i sine hjerter tilhengere av terror og diktatur.»²² Eneste navngitte kommunist i talen var motstandsmannen og kommunisten Peder Furubotn som ble ekskludert fra NKP samme år. De moderasjoner som fulgte i talen, om at hetsstemning ikke skulle skapes, var Gerhardsen på sitt minst troverdige.

Dagen etter noterte rådgiveren i UD Arne Ording i dagboken sin at Gerhardsen åpenbart var engstelig for at de borgerlige partiene skulle vokse på den antikommunistiske stemningen.²³ Det innenrikspolitiske problem, anså Ording, var å hindre at kommunistene fikk feste i arbeiderklassen, slik tilfellet var i Tsjekkoslovakia. Disse to grunnene antok han, gjorde at Gerhardsen så seg nødsaget til å ta så hardt i. Samme dag som Ording satt med sin dagbok, gikk 15 000 demonstrerende gjennom Oslo sentrum til Folkets Hus der NKP hadde møte. Det var som om de var utkommandert. Parolene var: Ned med NKP! Vi vil vestlig kurs!²⁴ Andre paroler knyttet NKP til NS. NKP-kontorene ble utsatt for innbrudd, en bombe gikk av utenfor NKP-avisen Nordland Arbeiderblad

i Harstad. Samarbeidet på arbeidsplassene og i kommunestyrene mellom Arbeiderpartiet og NKP gikk tyngre. Utfrysningen på arbeidsplassene begynte, og overvåkningen satte inn.

Redaktør Martin Tranmæl i Arbeiderbladet fulgte opp med oppslag og ledere: «Disse kommunister tar ikke i betenkning å forråde sine egne land og det demokrati de daglig bekjenner seg til med pennen og munnen, men som de forneker i handling.»²⁵ Temaet «Den kommunistiske trussel» ble fulgt opp i arbeiderpressen, og borgerlige aviser fulgte opp. Det å være kommunist skulle bli ensbetydende med å være potensiell femtekolonist. Taust var det nå om kommunistenes tidlige og førende rolle i motstandskampen. Slik ble offentligheten benyttet til å sverte et parti som hadde fått demokratisk støtte ved valget, men som allerede var i tydelig tilbakegang. Kampanjen var effektiv, og mange meldte seg ut av NKP. Den påskyndet elimineringen av kommunistpartiet som parlamentarisk kraft i Norge.

Noen uker før Kråkerøy-talen, på et møte i Stockholm i den nordiske samarbeidskomiteen, hadde Gerhardsen også lagt vekt på trusselen fra øst, som han mente måtte få konsekvenser for forsvarspolitikken. Han så angsten som begynte å bre seg i Norge for hva Sovjet kunne finne på.²⁶ Ikke minst så han at de borgerlige partiene ville tjene på trusselen om ikke DNA aksjonerte. Og i mars kom det melding fra Norges diplomatiske utsending i Warszawa om at Sovjetunionen ville rette sine øyne mot Norge når pakten med Finland var i orden. Opplysningene kom fra en «godt orientert» kilde. Ryktene begynte å gå. Gerhardsen var kjent med meldinger om at Sovjet hadde planer om sabotasje mot malmtransporten over Narvik havn.²⁷ Det kom andre meldinger fra overvåkningstjenesten om at Peder Furubotn og kommunistene bedrev «konspirativ» virksomhet.

Det var tydelig at dialogen skulle gå mot høyre og konfrontasjonen mot venstre; NKP skulle møtes med dels hets, dels hva jeg vil kalle antioffentlighet: overvåkning og avlytting mot bevegelsen og partiet og den enkelte. For øvrig: taushet. Det gjaldt rikets sikkerhet. Gerhardsen ga inntrykk av at det var utelukket at anstendige mennesker kunne være medlemmer av NKP. Året før hadde enkelte i stortingsgruppen til Arbeiderpartiet ment at Arbeiderbladet hadde gått for langt i fordømmelsen av NKP. Nå var de brakt til taushet, og Arbeiderpartiet dannet en felles front med de borgerlige partiene. Tilsvarende kampanjer så

dagens lys i Sverige og Danmark og flere andre land. De hemmelige tjenestenes arbeid ble rustet opp og satt bredt inn mot alle «røde»: kommunister, Spania-kjempere og Nato-motstandere. På et hemmelig møte på Stortinget i juli 1950 karakteriserte Einar Gerhardsen NKP som et «sovjetrussisk parti».²⁸

Den 15. september 1950 lanserte Gerhardsen «borgfred» med de borgerlige partiene om flere innenrikspolitiske spørsmål. Kontroversielle saker ble lagt til side og kompromisser søkt for å skape en enhetlig front mot de sikkerhetspolitiske utfordringene: Sovjetunionen ute og kommunistene hjemme.

Arbeiderbevegelse mot høyrebevegelse

Å bygge opp pressen var å bygge opp partiene. Arbeiderpressen sto relativt svakt etter krigen – *hvor* svakt er omdiskutert.²⁹ Ikke desto mindre var de langt fleste arbeideravisene gått inn. I 1940 utkom 260 aviser i Norge. Under krigen ble 125 av dem stoppet, bombet, rasert eller frivillig gått inn. De avisene som fortsatt kom ut, økte sine opplag, og dette var bakgrunnen for erstatningsoppkjøret etter krigen. Det var i stor grad (men ikke bare) arbeiderpressen som var blitt stoppet eller gikk inn av andre grunner, og som etter krigen ofte sto uten lokaler og utstyr. Bare ca. seks arbeideravisers fikk komme ut under krigen – 39 aviser var på forskjellig vis stanset. Men også 18 høyreavisers, syv bondeavisers og 15 Venstre-avisers måtte stanse, blant annet Dagbladet. Mer enn 30 aviser var ikke kommet i gang igjen i 1947.

Under krigen arbeidet Johan Ona med planer for gjenreisning av arbeiderpressen og ba Haakon Lie i USA om å bestille trykkeriutstyr for 100 000 dollar – penger Ona ikke hadde.³⁰ Haakon Lie dro i 1944 til USA med diplomatisk status fra regjeringen for å besøke fagbevegelsen og skaffe midler til settemaskiner og presser. For gjenreisning av arbeiderpressen og hele partiet var det nødvendig å få avisene ut igjen så raskt som mulig. Ifølge Knut Løfsnes kom pengene fra de såkalte jødiske arbeiderkomiteene og senere fra den amerikanske fagbevegelsen, til sammen 625 000 dollar.

Etter krigen delte avisene seg i to grupperinger etter hvorvidt de var blitt stanset eller ikke: i *Avisutvalget av 1945* og *Arbeidsutvalget for*

de stansede aviser. De ikke-stansede avisene møtte et erstatningsopp-gjør.³¹ De stansede avisene, anført av arbeiderpressen, sto materielt svakt, men moralsk sterkt. Det ble utnyttet av entreprenøren Johan Ona i forsøket på å påvirke regjeringens gjenoppbyggingspolitikk på området. Erstatningskravene mot de ikke-stansede avisene var opprinnelig store, men det krigsavisene til slutt måtte ut med, var ikke avsidige summer. Aftenposten måtte ut med 100 000 kroner, Morgenposten 170 000, Adresseavisen 600 000 og Bergens Tidende 194 000.³² Regjeringen ønsket etter hvert ro om saken, det passet seg dårlig å stå steilt på som advokat for egen presse. Viktigere var krigsskadetrygden og reguleringspolitikken på området, papirrasjonering, prioritering av rotasjonspresser og annet utstyr til avisene som hadde fått sitt utstyr ødelagt eller fjernet. Med slike tiltak kom mange av de stengte avisene seg rimelig fort over den umiddelbare krisen. Opplaget steg raskt til nivået før krigen. Selv om mange arbeideraviser forsvant for godt under krigen, sto arbeiderpressen for en femdel av opplaget både i 1940 og etter noen få år etter krigen.³³

De politiske avisgruppene dannet sine presseadministrasjoner med Arbeiderpressen (AP) som den førende. Johan Ona gikk inn for Norsk Arbeiderpresse som økonomisk og administrativt skulle fremme «utviklingen av Det norske Arbeiderpartis presse».³⁴ Det ble vedtatt møn-stervedtekter for avisene som knyttet dem til partiet. Arbeiderpressens virksomhet ekspanderte: De moderniserte sin virksomhet, økte sine opplag og rykket opp som nummer 1-aviser flere steder. Arbeidernes pressekontor (AP) ble etablert i 1912 og gjenopprettet etter krigen under ledelse av den senere pressesekretær og statssekretær ved Statsministerens kontor i nesten hele denne epoken (1948–1965), Olaf Solumsmoen. Olav Brunvand tok over fra 1949 og sto i tjenesten helt til 1977. AP betjente stadig flere aviser per post, telefon og teleprintere og var en nøkkelinstant for den sosialdemokratiske sentralismen. Brunvand ansatte redaktører og sendte ut graderte meldinger til redaktørene om hva som skulle, og ikke skulle, omtales. Han satt i partiets sentralstyre og hadde nær kontakt med Haakon Lie på partikontoret. Pressekontoret drev reportasje fra Stortinget, skrev løpende kommentarer, og ble i voksende grad Oslo-kontor for arbeideravisene. I 1950 satt også Haakon Lie i Arbeider-bladets administrasjonsutvalg sammen med blant andre nestformannen Trygve Bratteli. Redaktør og siden medarbeider i Arbeiderbladet, Martin

Tranmæl, satt i sentralstyret og samarbeidsutvalget med LO. Olav Larssen var i 1950 nestformann i norsk redaktørforening, satt i sentralstyret og var medlem av gruppestyret på Stortinget. Denne informasjonsstrukturen var koblet til en stabil flertallsregjering i en periode med gjenoppbygging og fremmet en lojal, ensrettet arbeiderpresse. Debatt om regjeringens politikk var ikke blant avisenes oppgaver. Noen få avvikende redaktører lyste opp som nattsvermere og ble straks tatt hånd om. Men flere politiske avisgrupper var altså større enn arbeiderpressen.

Høyre-pressen dominerte i Norge etter krigen. Høyre startet i 1946 Høyres Pressebyrå som motpol til AP med erkjennelsen av at «Høires presse er det viktigste og sterkeste propagandamiddel partiet har».³⁵ HP var nær knyttet til partiledelsen gjennom hele etterkrigsperioden, der sjefredaktøren blant annet satt i partiets sentralstyre. Avstanden ble likevel gradvis større ved at byråets egne medarbeidere fikk mer innflytelse. Hele tiden var HP avhengig av økonomisk støtte fra partiet. Høyre-avisene var ikke eid av partiet, men tilsluttet et økonomisk og konservativt meningsfellesskap stort sett uttrykt i vedtektene. Avisene var tilsluttet Høyres Pressebyrå og Norsk Høyrepresse og dannet slik en allianse for konservativ politikk, en opposisjonspresse. Partiet Høyre selv var i stor grad ledet av pressefolk.³⁶

I januar 1947 ble representanter for de største bransjeforeningene enige om å opprette et arbeidsutvalg utenfor organisasjonene, som skulle ta seg av spørsmålet om å styrke den borgerlige pressen. Dette utvalget skulle stå fritt når det gjaldt innsamling og forvaltning av midler for å støtte aviser i konkurransen med arbeiderpressen. Våren og sommeren 1947 ble forberedende arbeid gjort, og 5. august ble konstituerende møte satt i det som etter svensk mønster ble kalt Libertas – en stiftelse uten partibindinger. Øverst på programmet sto vitalisering av Høyre-pressen, dernest Venstres og Bondepartiets presse. Med de midlene Libertas disponerte de første årene, hadde stiftelsen avgjørende påvirkningskraft på den strukturelle utviklingen av særlig Høyre-pressen. Høyre selv sto uten noen tilsvarende innflytelse. Libertas opererte som libero.

Forbindelsene var tette mellom Trygve de Lange i Libertas og Øyvind Davidsen i det som ble Høyres Pressefond. Store midler til settemaskiner og annet utstyr tilfløt Høyre-pressen fra 1947 til 1949 – uten at avisene visste at pengene ikke kom fra Høyre. Utstyret ble kanalisert gjennom et anonymt

interessentskap knyttet til Høyres landsstyre. Beslutning om fordelingen av pengene ble gjort av Trygve de Lange og Øyvind Davidsen. Om det ga noen innholdsmessige fordeler for Libertas eller dets oppdragsgivere, er uklart. Støtten til pressebyrået styrket artikkeltjenesten om økonomi og næringsliv. Resultatet var en sterkere Høyre-pressen og innflytelse fra Libertas på pressestrukturen. Hele 17 aviser fikk, foruten Høyres pressebyrå, støtte via Libertas. Særlig kostbar var innsatsen i Finnmark, men også på Vestlandet.³⁷ Syv aviser som ikke var kommet i gang etter krigen, fikk hjelp av Libertas til å starte opp i 1949. Betingelse for støtte var at den partipolitiske tilknytningen ble beholdt.³⁸ Da Libertas stanset sin støtte i 1949, besto Høyre-pressen av 46 aviser, et nivå som holdt seg utover i 1950-årene. Den mest direkte politiske påvirkningen skjedde trolig via støtten til pressebyrået, som med Libertas-midler styrket den næringspolitiske og klart liberalistisk orienterte produksjonen av artikler og kommentarer.

Partiet hadde problemer med å akseptere denne fristilte stiftelsen som fordelte store midler etter eget skjønn. Partiet ble ikke konsultert; tvert om måtte Høyre søke Libertas om disponering av midler til ulike formål. Foran valget i 1949 ønsket partiet å disponere en million kroner til å spre Høyre-aviser gratis. Dette var fremdeles i en tid da man var overbevist om propagandaens og opplysningens virkning på individets meningsdannelse. Gratis spredning av aviser skulle overbevise velgerne om at en stemme til Høyre var det rette. Det medieforskere kaller stimulus-respons-modellen hadde rådd alene i mellomkrigstiden. Nå var det flere som stilte spørsmål ved mediens påvirkningskraft på den enkelte, men det var uansett viktig ikke å la arbeiderpressen råde grunnen alene i sterke arbeiderstrøk. På tross av de sterke kravene som Høyre fremsatte til Libertas, ble partiet avspist med 100 000 kroner til spredning av aviser. Så kom Arbeiderbladets avsløring av Libertas i oktober 1948, som satte Høyre i en kinkig situasjon. At partiet hadde hatt et så tett forhold til det hemmelige, nærmest konspiratoriske Libertas, hadde ikke vært kjent. Organisasjonen Libertas, som omtales senere, ble en politisk belastning, og Høyres eminense C.J. Hambro, som hadde ledet Høyre i deler av tjue-, tretti- og femti-årene, var kritisk til å fortsette relasjonen. Heretter var støtten åpen og gikk via det nye Høyres Pressefond.

Avis og parti var formelt løst sammenknyttet på høyresiden enn i arbeiderbevegelsen. Avisene var i tråd med ideologien privat eid og

hadde ikke felles vedtekter. Båndene var likevel både av økonomisk og etisk-politisk karakter. Økonomisk var støtten fra parti til aviser anselig, for mange av avisene uvurderlig. I mellomkrigstiden hadde de aller fleste avisene behov for økonomisk støtte. Gjenytelsen var at de forsvarte partiets politikk, noe som innebar at avisene *ikke* skulle være vennlige overfor andre partiers, i alle fall ikke Arbeiderpartiets, politikk. Relasjonen var som i arbeiderbevegelsen klart asymmetrisk; partiet kontrollerte pressen. Men antallet Høyre-aviser var færre etter krigen, og antallet som mottok støtte var enda færre. Partiets økonomiske presse-makt var innskrenket. Detaljkontrollen med redaktørene var heller ikke som i mellomkrigstiden. Forpliktelsen var at avisene skulle holde en konservativ politisk *linje* – det var tale om å bidra generelt til Høyre og høyrebevegelsen.

Rett nok kunne den myndige generalsekretær i Høyre Leif Helberg sende ut sine oppstrammere. I et brev til redaktør Arne Hofstad i Sandefjords Blad 23. juni 1955: «Er Sandefjords Blad gått over til Arbeiderpartiet? Efter den kjempereklame bladet presenterer for Norsk Folkehjelp i avisen for 22. juni – må man være i sterk tvil om Sandefjord Blad fremdeles tilhører Høire.»³⁹ Korreksene ble ikke bare sendt til aviser som mottok støtte. Det faktum styrker tanken om at generalsekretæren tenkte alle avisene inn i en større bevegelse, uavhengig av de økonomiske båndene. Helberg var den daglige leder av partiorganisasjonen og nærmest en overordnet redaktør for partipressen. Helberg hadde stor innflytelse når redaktører ble ansatt.

Utover i 1950-årene fikk både Høyre og Høyre-pressen voksende økonomiske problemer. Samtidig ville partiet nødig gi fra seg viktige geografiske områder (som Nordland og Nordvestlandet) til arbeiderpressen. Situasjonen ble bedre da Trygve de Lange ble midlertidig ansatt i 1956 for å skaffe bidrag fra næringslivet. Det førte til at pressefondet fikk tilført midler, og dermed kunne også partiet nedprioritere sin pressestøtte.⁴⁰ Viljen i partiet til å støtte en kjempende Høyre-presse ble kjøligere mot slutten av 1950-årene. Redaktørenes deltagelse gjennom verv i parti-apparatet dalte. Foran valget i 1957 hadde partiet ingen klar strategi for hvordan partipressen kunne bidra.⁴¹ Troen på pressen som opinionsskaper og dermed frykten for arbeiderpressens utbredelse, mistet noe av sin kraft.

Pressefolkene var ikke i den grad representert på partikontoret. Fra 1956 av svant generalsekretærens og partiets makt over pressen ettersom midlene minket. Da Kåre Willoch overtok som generalsekretær i Høyre i 1963, fikk partiet mer kontroll med pressemidlene – kanskje var hensikten å fase dem helt ut.⁴² Pressestøtten fra partiet holdt seg likevel utover i 1960-årene. Andre forhold som svekket partibåndene var fjernsynet og erfaringene fra EF-striden. Avidøden tvang frem mer levedyktige aviser, og sammenslåingene til fellesborgerlige aviser fungerte godt. Betegnelsen «menighetsblad» hadde bredt seg og gikk på pressestoltheten løs.

Arbeiderpressen klarte seg bedre, blant annet fordi den kunne samkjøre sine utgifter og investeringer i et enhetlig eierskap. Mange av arbeideravisene var nummer 1-avis i sitt område, dels var de nummer 2-avis i mer folketette områder eller der det fantes en substansiell andel industriarbeidere eller småbrukere. I alle fall forsvant hele 65 partiede aviser fra 1936 til 1967 ifølge beregninger gjort av Johan Ona.⁴³ Dels ble dette sett på som en nødvendig rasjonalisering, men også politisk uheldig. Å nedlegge en avis betydde å bedre situasjonen for et annet parti. Det økonomisk fornuftige var politisk betenkelig.

Spania-saken (1946–1947)

«Har regjeringen foretatt seg noe for å bryte alle forbindelser med Franco-Spania? Vil regjeringen foreta seg noe for å bringe Norge med i første rekke i kampen for å fjerne fascistveldet i Spania, og skape frihet og demokrati også for det spanske folk?» NKP-representanten Randulf Dalland stilte 6. mars 1946 interpellasjonen til utenriksminister Halvard Lange. Samme dag skrev Martin Tranmæl i Arbeiderbladet at Norge bør oppfordre vestmaktene til å bringe Spania-saken inn for FN. Dagen etter kom en mer moderat leder fra Tranmæl. Bryggearbeiderne som hadde begynt sine aksjoner, ble oppfordret til å avvente uttalelse fra den faglige Internasjonale om økonomisk boikott, men nede ved havnen vedtok bryggearbeiderne i Oslo fortsatt å nekte lossing. Den offentlige mening ytret seg, som så ofte disse årene, i form av streiker og aksjoner på arbeidsplassene. Aksjoner var i gang på Herøya, i Bergen, Odda, Stavanger, Haugesund og Moss. Regjeringen hadde et problem.

Denne marsdagen ble det fremmet tre forslag til vedtak om Spania i Stortinget. Det som ble vedtatt, var fremmet av Gustav Natvig Pedersen på venstre fløy i Arbeiderpartiet. Foruten ham var DNA-folk som Sverre Løberg, Olaf Watnebryn og Jakob Friis kritiske til Halvard Langes utenrikspolitikk. Natvig Pedersens forslag forutsatte at regjeringen holdt tett kontakt med Stortinget i arbeidet for å ta del i en felles aksjon for å gjenopprette demokratiet i Spania. Dette var i samsvar med hva Natvig Pedersen hadde kalt «grunnstemningen i vårt folk». Retningslinjene var strammere enn utenriksminister Halvard Lange likte, men et pålegg om en norsk aksjon var unngått.

På Dallands spørsmål svarte utenriksministeren som vanlig i diplomatiske vendinger. I løpet av 1946 hadde skipsfarten til Spania tatt seg kraftig opp, selv om antallet anløp i Spania ikke kunne sammenlignes med omfanget i 1930-årene. Den ville bli større om Norge spilte sine kort riktig. Regjeringen var ikke interessert i å svekke landets økonomi og derigjennom partiets posisjon. Følgelig ville den unngå å provosere Franco-regimet, men da Norge fordømte regimet i 1946, svarte Spania med trussel om boikott av norske varer. Det var nok til at regjeringen snudde, og den første utenrikspolitiske sprekken kom til syne i Arbeiderpartiet.

På møter i stortingsgruppen utover våren 1946 redegjorde Lange og Gerhardsen for Spania-saken: En ensidig aksjon fra norsk side ville være et slag i luften, bare en internasjonal aksjon ville nytte. Bryggearbeideraksjonene var forståelige, men måtte avvises. Regjeringen hadde ingen problemer med å skaffe seg støtte i Oslo representantskap, landsstyret og i toppen av Landsorganisasjonen. Det fremgår av historikeren Edgeir Benums undersøkelse at LO-ledelsen, regjeringen, stortingsflertallet og Arbeiderpartiet utgjorde et enhetlig maktapparat.⁴⁴ Regjeringen trakk på en uvant, men viktig, alliert: Rederforbundet. Saken ble vond fordi motsetningene gikk innad i LO og stortingsgruppen.

Spania-saken lar seg belyse med den nevnte sosiologen Robert Michels' klassiske studie *Zur Soziologie des Parteiwesens in der Modernen Demokratie* fra 1911 (1915/1949) som beskriver fåmannsveldet som danner seg i organisasjoner generelt, og partier spesielt: Oligarkiske tendenser tvinger seg uvegerlig frem som følge av konsentrasjon av kunnskap om organisasjonen. Michels skriver at «... i moderne partiliv presenterer gjerne

aristokratiet seg i demokratisk forklledning, mens substansen i demokratiet er gjennomtrukket av aristokratiske elementer. På den ene side har vi aristokrati i demokratisk form, på den annen side har vi demokrati med aristokratisk innhold. [...] Den demokratiske eksterne formen som karakteriserer partilivet vil for overfladiske observatører unnlåte å fremstå som aristokrati, eller heller som oligarki, som er innebygd i enhver partiorganisasjon.»⁴⁵ Henry Valen leser tre viktige forhold om oligarkiet ut av Michels' fremstilling:⁴⁶ De få har oversikt over organisasjonen og dens omgivelser og de har tanker om hvor organisasjonen skal. De har kontroll over kommunikasjonslinjene og selve hierarkiet og kan langt på vei styre tilgangen av informasjon til de ulike organene i organisasjonen. Og de har monopol på kompetanse og erfaring med å formulere problemer og løsninger og slik sikre seg gjenvalg. Slike tendenser er ufravikelige i store hierarkiske organisasjoner, de er dilemmaet moderne organisasjoner må leve med i større eller mindre grad. De er kostnaden ved en handlekraftig organisasjon. Makten bygger på disiplin og sterk ledelse, men lar seg uten problemer kombinere med kulturell og politisk grunnplanaktivitet. Arbeiderbevegelsens kultur opplevde medvind disse årene. Berge Furre skriver at «Arbeidarorganisasjonane var levande og vitale, i. mai-toga store folkelege mønstringar, og eit særmerkt kulturliv ovra seg på arbeidsplassane med litteraturringar, arbeidarteater, og publikasjonar som Arbeidermagasinet, biletbladet Aktuell og opplysningstidsskriftet Vår Tid.»⁴⁷ Den nærmest holografiske evnen til å være både elitestyrte og folkelig slo ikke feil og var gestaltet i Einar Gerhardsen.

I denne som i andre saker sto oligarkiet (særlig representert ved Samarbeidsnemda med ledende DNA-folk som Konrad Nordahl, Gunnar Bråthen, Einar Gerhardsen, Trygve Bratteli, Martin Trammæl), mot et mindretall i stortingsgruppen og grunnplanet i arbeiderbevegelsen. Oligarkiets beste våpen var den mer eller mindre uttrykte anklagen om «splittelse», og stor kontroll med pressen og den offentlige debatt. Jo lenger unna toppen, påpeker Edgeir Benum, desto sterkere ble opposisjonen mot regjeringens linje.⁴⁸ I flere møter i Arbeiderpartiets stortingsgruppe fra juli 1946 til november 1948 var saken oppe til debatt, og Gerhardsen hadde sin fulle hyre med å argumentere mot å bryte forbindelsene til Spania. Langt på vei måtte han stille et slags kabinettsspørsmål.⁴⁹

I 1946 kom flere meldinger om henrettelser og undertrykking i Spania. I Norge og verden for øvrig var det for alle demokratiske krefter uakseptabelt at fascistregimet kunne overleve de alliertes seier. Den første hovedforsamlingen i FN uttalte at Spania ikke var velkommen. Den franske regjeringen stengte grensen og situasjonen var spent. Allerede i februar 1945 hadde Den internasjonale faglige konferansen i London oppfordret til europeisk revurdering av forholdet til Spania, dvs. at landene ikke lenger skulle anerkjenne Spanias nøytralitet. Med beretningene om systematisk vold mot sosialistiske og demokratiske krefter i Spania, vokste kravene fra særlig faglig hold i Europa om at Franco-regimet måtte isoleres. I Arbeiderbladet skrev Martin Tranmæl 12. februar 1946 om mulige aksjoner fra fransk og britisk side, men mente at bare fredelige midler kunne benyttes. Den 28. februar skrev avisen at en internasjonal aksjon var det beste, men at en ensidig norsk aksjon måtte vurderes om det ikke lot seg gjøre. Den 19. mars antok avisen at aksjonene var under kontroll og mente at skipet som var underveis fra Spania til Odda med sinkmalm ville bli losset på tross av varsel om streik. En slik aksjon, mente avisen, ville bare ramme arbeiderne selv. Men lossenekten fortsatte.⁵⁹ Avisen intervjuet lederen for LOs informasjonskontor John Sanness som etter et møte i den faglige Internasjonale i Paris måtte gjøre det klart at fagbevegelsen i andre land ikke var beredt til å aksjonere. Trolig hadde appellene om å avvente en internasjonal aksjon vært urealistiske hele tiden – på trappene var *forbedring* av relasjonene til Spania.

Fra regjeringen førte utenriksminister Lange ordet i saken, flankert av handelsminister Lars Evensen og statsminister Gerhardsen. På LO-kongressen (fagkongressen) i mars ble aksjonene skarpt kritisert. Halvard Lange la vekt på at isolerte aksjoner var hensiktsløse og at solidariteten måtte komme frem via hjelpekampanjer (Spania-komiteen). Gerhardsen og Nordahl slo fast at aksjoner som ikke var godkjent av forbundet, var uholdbare. Og bare regjeringen fører Norges utenrikspolitikk. Det enstemmige vedtaket fra kongressen stilte regjeringen ganske fritt i Spania-politikken. Ingen krav ble rettet til regjeringen. Begrensningene i handelen skulle fortsette, og det var opp til regjeringen å vurdere saken videre.

I Spania-saken hadde regjeringen et nært og diskret samarbeid med Rederforbundet vinteren 1947. Skipsfarten var interessert i normale forbindelser med Spania, og regjeringen ville styrke landets import og

eksport. Rederforbundets direktør John O. Egeland nølte ikke da det ble klart at Spania reagerte sterkt på at Norges regjering ikke ryddet opp. Regjeringen var på sin side opptatt av å bli informert om konsekvensene for skipsfarten av en konflikt med Spania.⁵¹ Samarbeidet mellom regjeringen og Rederforbundet omfattet blant annet forholdet til pressen.

En strategi ble lagt i et møte 18. januar 1947 mellom direktør Egeland og ekspedisjonssjef i Utenriksdepartementet Andreas Andersen. Edgeir Benum skriver at: «Rederforbundet hadde all interesse av at saken ble holdt ute av offentlighetens lys.»⁵² Dersom saken ble et politisk tema, kunne polariseringen tvinge arbeiderpressen og den borgerlige pressen hver sin vei. Det kunne i sin tur vanskeliggjøre samarbeidet mellom regjeringen og de borgerlige partiene. Dette lå i sakens kontroversielle karakter: Jo mer debatt, desto mer splid. Konflikt ville vanskeliggjøre regjeringens ønske om å normalisere forholdene med Spania. Det gjaldt heller å etablere en konflikt til venstre for Arbeiderpartiet: «Ved å holde saken ute av den borgerlige pressen, ville man i stedet oppnå at motsetningene i en eventuell avispolemikkk kom til å danne seg mellom Arbeiderpartiet og Kommunistpartiets presse.»⁵³ Det gjaldt med andre ord å splitte arbeiderbevegelsen i bred forstand.

Egeland førte strategien ut i livet. Han sørget for at negativ og konfliktfylt informasjon ikke tilfløt den borgerlige pressen. Da dampskipet «Garnes» ble nektet bunkring i en spansk havn, fikk han stoppet nyheten i Oslo-pressen og blant «opinionsskapende personer». Hvem disse var, vites ikke. Stoff han sendte ut om Spania-saken til den borgerlige pressen, var til personlig orientering for redaktørene.⁵⁴ Enkelte kritiske kommentarer dukket riktignok opp i Farmand, Drammens Tidende og Adresseavisen. For øvrig uteble debatten. Freden ble bevart mellom regjeringen, de borgerlige partiene og deres presse.

Fra høsten 1946 hadde Spania økt presset på Norge for å normalisere handelsforbindelsene, og i en note 5. januar 1947 stilte Spania et ultimatum: Spania måtte få normale handelsforbindelser og diplomatiske forbindelser med Norge. Hvis ikke, ville den norske chargé d'affaires i Spania bli utvist og landet ville overveie å nekte norske skip anløp i spanske havner. Utenriksminister Langes redegjørelse i Stortinget 27. februar argumenterte for at forbindelsene til Spania måtte normaliseres

og at Norge skulle følge en antifascistisk linje. Han kritiserte sterkt de negative oppslagene om Norge i spanske aviser.⁵⁵ Sammenlignet med året før var regjeringen på offensiven: En innskrenkning eller stopp av handelen med Franco-regimet var ikke lenger aktuell politikk. Den internasjonale interessen for boikott var laber samtidig som øst–vest-problemet tok mer av oppmerksomheten.

Da Arbeiderpartiets gruppe diskuterte saken i flere møter i februar 1947, var det klart at motstanden mot regjeringens linje var stor. Avstemning måtte unngås – den ville avsløre og utdype splittelsen. Saken ble utsatt flere ganger inntil Gerhardsen foreslo at saken ble forberedt av gruppestyret, regjeringen og den utvidede utenrikskomiteen. Den 28. februar, dagen etter at utenriksminister Lange hadde orientert Stortinget om Spania-saken, kom ekkoet på lederplass i Arbeiderbladet: En ensidig aksjon fra Norges side var et offer uten hensikt.

Motstanden mot en økonomisk og diplomatisk normalisering av Spania-kontakten i Arbeiderpartiets stortingsgruppe gjenspeilte motstanden i fagbevegelsen. I stortingsgruppen var motstanden ledet av Watnebryn, Løberg og Nygaardsvold. Skulle Norge la seg diktere av Franco, og slik støtte regimet? Kaste vrak på muligheten til å være et eksempel for andre land? Hva med de mange nordmenn som ga sitt liv i den internasjonale brigaden – og deres familier? NKP-representanten Kirsten Hansteen sa i debatten 22. mars 1947: «Jeg tror det er vår, som alle små nasjoners oppgave, at selv om vi ikke kan løse verdens problemer, må vi i hvert fall stille oss slik at vår stemme kan bli hørt.» Om Norge ga etter for Spanias krav, skjenket landet Franco en diplomatisk seier som ville bli lagt merke til internasjonalt. Skulle Norge nå – som redaktør og stortingsrepresentant for Venstre Chr. Oftedal påpekte – gjøre seg til venns med et slikt regime, nå som det kanskje ville rakne?

Store deler av Venstres gruppe, anført av Chr. Oftedal, sto for en mer vidtgående Spania-politikk enn regjeringen. I stortingsdebatten om Spania-saken denne dagen i mars var kanskje Oftedal den som rammet regjeringen hardest. Ironien gikk ikke hus forbi, hverken på galleriet eller av presidenten, om Arbeiderbladets labre dekning av Spania-saken: «La oss snakke om noe annet, la oss snakke om svensk kaffe!» Oftedal refererte til telegrammer om en forestående offensiv mot Franco de nærmeste dager. På et slikt tidspunkt vil regjeringen heller normalisere

forholdene med regimet: «Vi må skynde oss, det norske Storting må ile Franco til hjelp. Det kan være for sent i natt, han kan være falt!» Galleriet klappet, og presidenten grep inn.

Arbeidernes aksjoner og ironi til tross; regjeringen med Lange i spissen gikk varsomt og diplomatisk frem – og lyktes. Den vedtatte innstillingen fra komitéflertallet ga regjeringen fullmakt til å handle i samsvar med Norges forpliktelser overfor FN og norske interesser.⁵⁶ Veien lå i praksis åpen for normalisering. The Observer i London kunne 30. mars konstatere med blant annet henvisning til Norges vedtak at «Recent diplomatic successes have strengthened Franco's international position».⁵⁷

Nordisk forsvarsforbund? (1947–1949)

Einar Gerhardsen skriver i sine memoarer: «Jeg har fått vite at han [statssekretær Dag Bryn] under dette arbeidet en gang sa at 'veien til Nato hadde vært en kamp om Einar Gerhardsens sjel'. Kanskje er det noe i det. Jeg skal iallfall åpent innrømme at for meg var veien ikke lett. Den var vel forresten ikke lett for noen ansvarlig politiker.»⁵⁸ Gerhardsen sto midt i den indre konflikten mellom det Max Weber kaller sinnelags-etikk og ansvarsetikk. Skulle han følge sin ideologiske overbevisning eller sin ansvarlige fornuft? Betraktelig færre betenkeligheter hadde utenriksminister Halvard Lange, nestformann Trygve Bratteli og Oscar Torp. Og ikke minst forsvarsminister Hauge: Gerhardsen skriver at «Den som i denne saken kanskje kom til å øve størst innflytelse innad i regjeringen var forsvarsministeren, Jens Chr. Hauge.»⁵⁹ Gerhardsen tok ikke bare parti for sine sterke rådgivere i utenriks- og sikkerhetspolitiske spørsmål mot en anselig indre opposisjon som ønsket å finne en nordisk løsning. Han satte dampen opp og fikk trumfet en beslutning raskt og effektivt gjennom. De han sympatiserte med i sitt hjerte, ble overkjørt til fordel for den nye realpolitikken. Partieliten som foresto helomvendingen fra brobygging til nordisk løsning og videre til atlantehavspakt, hadde pressen til sin disposisjon underveis. Den foretok en strategisk manøver av historisk viktighet uten sidestykke i etterkrigstiden. Den handlet på tvers av arbeiderbevegelsen, arbeideroffentligheten og Arbeiderpartiets stortingsgruppe. Da Norge tok denne beslutningen – *hvor* viktig den var visste riktignok ingen da – fantes ingen utenrikspolitisk offentlig

mening. Etter beslutningen kan det hevdes at Norge ikke lenger hadde noen sikkerhetspolitikk.

Det begynte så smått å blåse fra en annen retning nærmere jul 1947 etter den såkalte Trumandoktrinen. I første rekke skulle Hellas og Tyrkia, men egentlig hele den «frie verden», hjelpes av USA både økonomisk og militært for å stanse kommunistiske fremstøt. I et maktpolitisk språk: USA skulle aktivt bygge sin interessesfære. Trumandoktrinen var en prolog til Atlanterhavspakten. Reaksjonene var umiddelbart negative i store deler av arbeiderpressen vinteren 1947.⁶⁰ Redaktør Nils Hønsvald skrev i Sarpsborg Arbeiderblad om dollarimperialistenes siste aksjon mot Sovjet 17. mars. Arbeiderbladet skrev 13. mars at USA har satt dampveivalsen i gang, og fører en aggressiv utenrikspolitikk.

I en redaksjonell kommentar i Arbeiderbladet 14. mars konstateres det mer nøkternt under overskriften «Nervekrig mot Sovjet» at Sambandsstatene er blitt den ledende stormakten i verden, og vil gjøre full bruk av sin økonomiske og militære makt. Den 15. mars heter det at det åpenbart er amerikanernes siktemål å ta britenes plass, og trekke et samlet Tyskland inn i sin interessesfære. Vinklingen i Arbeiderbladet svinger fra kritisk til realpolitisk.⁶¹ Den 17. mars 1947 mener avisen at USA åpenbart prøver å smi en jernring rundt Sovjet. Tyskerne er ikke lenger de evige fiender. Tvert om, de er fremtidige hjelpetropper. Avisen tar avstand fra både USAs forsvar av den rene kapitalisme og Sovjetunionens ufrie system. Imidlertid heter det 26. mars at Norge ikke må fjerne seg fra USA, men søke samarbeid med de krefter der som virker i samme retning som oss. Utover våren understrekes det at verdenskartet tegnes på nytt og at det er nødvendig å «ryste sløvheten av seg og plassere seg med begge ben i den nye verden med åpent øye og åpent sinn». Det understrekes at Norge ikke må kaste seg inn i stormaktenes kortsiktige interessekonflikter.

Borgerlig presse hadde det enklere. Verdens Gang var kritisk til neglisjeringen av FN i Trumans utspill og stilte seg også kritisk avventende til den nye tyske holdningen som USAs kanskje snart viktigste allierte i Europa. Aftenposten var positiv til doktrinen, som avisen mente ville opprettholde maktbalansen i Europa. Avisene så alle at Truman-doktrinen innvarslet en ny sikkerhetspolitisk situasjon for Europa og at spenningsforholdet mellom øst og vest tiltok. Arbeiderbladet og VG

var begge kritiske, men nøkterne – blokkdannelsen syntes uunngåelig, og Norge måtte ta den nye situasjonen til etterretning.⁶² Arbeiderbladet hadde begynt en glideflukt mot en USA-vennlig holdning.⁶³ Aftenposten og Bergens Tidende anerkjente blokkpolitikken uten kvaler. Ingen av avisene vurderte krigsfaren som høy. Sovjetunionen lå i ruiner, det hadde bare gått fire år siden slaget om Stalingrad.

Den 22. januar 1948 foreslo den britiske utenriksministeren Anthony Bevin i Underhuset at Vest-Europa skulle gå sammen i en forsvarsallianse. Stort mer var ikke «Bevin-planen». Noen få dager etter omtalte Tranmæl planen rosende i Arbeiderbladet. Så kom møtet i Oslo representantskap 3. februar 1948, der Marshall- og Bevin-planene ble vedtatt anbefalt. En særskilt viktig sak var vunnet for dem som ønsket en ny retning. Arbeiderbladet hadde bedrevet en kampanjelignende argumentasjon for Bevin-planen i forveien, fulgt av blant annet Bergens Arbeiderblad. På dette tidspunktet holdt Halvard Lange ennå igjen og møttest kritikk fra Haakon Lie. Også borgerlige aviser kritiserte Lange for å holde på brobyggingspolitikken. På den andre siden i regjeringen fantes klare motstandere av vestvendingen hos landbruksminister Olav Oksvik og mer nølende folk som forsynings- og gjenreisningsminister Nils Hønsvald. Noen påpekte at Bevin-planen var en skisse til en USA-dominert allianse. Da brobyggingspolitikken sto mer utsatt til som følge av den kalde krigens tidlige hendelser (Truman-doktrinen, Marshall-hjelpen, Bevin-planen som førte til Brussel-traktaten, Berlin-krisen, maktovertakelsen i Tsjekkoslovakia i slutten av februar, det sovjetiske tilbud om en vennskapspakt noen dager senere), sto et nordisk forsvarsforbund tilbake som alternativ for de USA-kritiske.

Bare tolv dager etter Bevins tale kom møtet i representantskapet i Oslo Arbeiderparti 3. februar, som enstemmig vedtok en appell til regjeringen om å støtte Bevin-planen. Dette vedtaket sto Haakon Lie, Konrad Nordahl, Martin Tranmæl og kanskje Gerhardsen selv bak. Gerhardsen og Tranmæl var på linje. Ingen av dem var varme tilhengere av et atlantisk samarbeid, men da Tranmæl innledet, anbefalte han en allianse med Storbritannia slik han hadde gjort på lederplass i Arbeiderbladet. Bare seks av representantskapets medlemmer stemte mot uttalelsen. Den senere stortingsrepresentanten for DNA Gunnar Alf Larsen skriver at «Når en i ettertid ser på framgangsmåten til de

som drev igjennom vedtaket, må jeg beundre det politiske håndlaget – eller skal vi heller si den ‘Fingerspitzgefühl’, som her gjorde seg gjeldende.»⁶⁴

Sammen med Bergens Arbeiderblad og Tiden (Arendal) gikk Tranmæl og Arbeiderbladet fra februar 1948 inn i en mer aktiv kommentering til fordel for Bevin-planen og vestlig forsvarssamarbeid.⁶⁵ Den 10. november 1948 skrev Tranmæl i Arbeiderbladet at [vi må] «se med sympati og forståelse på opprettelsen av en Nordatlantehavspakt. Nå stiller Sambandsstatene og Canada seg på Vestunionens side. Den pakt som skal opprettes, ligger innenfor den ramme som er trukket opp for regionale avtaler av FN. [...] Hensikten med en Atlanterhavspakt er å styrke de krefter som hevder folkenes rett til å leve sitt eget frie liv og forebygge overfall og undertrykkelse. – De skandinaviske land bør søke kontakt med den bevegelse som her pågår.» Martin Tranmæl var legenden som banet vei.

I Arbeiderbladet var brobygging nå tolket som nøytralitet og passivitet. Bevin-planen ble derimot sett i sammenheng med Marshall-planen: freds-skapende og basert på vestlige idealer. Bevins tale markerte en såkalt tredje makt, et uttrykk som skulle understreke at de sosialdemokratiske partiene i Vest-Europa sto bak initiativet og underkommuniserte at USA var tenkt med i planen. På grunnplanet i Arbeiderpartiet var det sterk stemning mot blokkpolitikk og mot å provosere Sovjetunionen, og tanken om en vestlig allianse måtte gjøres så spiselig som mulig.⁶⁶ Dette strategiske poenget ble i stor grad undergravet av borgerlige aviser, som gjorde klart at det ikke finnes noe rom mellom Sovjetunionen og USA. Slik kom borgerlig presse til å forsyne venstreopposisjonen med argumenter.

I sin undersøkelse av veien mot Nato-standpunktet i Arbeiderpartiet har historikeren Knut Einar Eriksen kartlagt lederne i store deler av den presseoffentligheten som fantes om Nato-spørsmålet i 1948–1949. Pressen kunne gi svake signaler om stemningen i ulike deler av landet og tilføre de ulike fraksjonene i de sentrale partiorganene støtte. Men ledere og kommentarer i arbeiderpressen var ekko av partielitens holdninger. For Gerhardsen var det overordnet å forhindre splittelse. Avisene kunne i et visst monn signalisere i hvilken grad et opprør var i sikte, men noe godt apparat for å fange opp stemninger i folket var partiets agitasjonsapparat ikke. Ikke desto mindre, Arbeider-Avisa og redaktør

Torolf Elster i Kontakt var skeptiske, og motstanden var markert i andre arbeideraviser, som i redaktør Trond Hegnas 1ste Mai (Stavanger). En del andre aviser var positive til Bevin-planen, uten å gå inn for norsk deltagelse. Fremtiden i Drammen var avventende, mens nordnorske aviser var særlig opptatt av å opprettholde et godt forhold til Sovjetunionen. Alt i alt, konkluderer Eriksen, var arbeiderpressen utenfor Oslo lite interessert i noen vestvending.

Etter at den nordiske forsvarskommisjonen, der blant andre Trygve Bratteli var medlem, ble satt ned i september 1948, ble den norske (sosialdemokratiske) offentligheten gradvis innvidd i det som begynte som Bevin-planen og som fortsatte med Brussel-pakten, Atlanterhavspakten og Nato: De fremste «påvirkningsagentene» i arbeiderpressen var Martin Tranmæl, Anders Buraas (London) og ikke minst John Sanness. Den tidligere motdagisten var på denne tiden utenriksredaktør i Arbeiderbladet og en meget aktiv kommentator og foredragsholder forut for tilslutningen til Atlanterhavspakten. Han illustrerer nærheten mellom parti og presse i dette spørsmålet. Sanness var i kontinuerlig kontakt med Arne Ording og Halvard Lange og kunne formidle den norske utenriksledelsens syn på tingene. Han ble Trygves Lies, deretter Halvard Langes, rådgiver. Ording og Sanness utgjorde sammen med et knippe andre det som er kalt Oslo-gruppen, som konsoliderte den nye linjen i utenrikspolitikken. Erik Loe i Arbeiderbladet var en annen i dette miljøet. Også UDs Herman Pedersen gikk til Arbeiderbladet for en periode. Båndene mellom Arbeiderbladet og UD var tette. I 1959 ble John Sanness direktør for det nyopprettede Norsk Utenrikspolitisk Institutt (NUPI) og redaktør for tidsskriftet Internasjonal politikk. Han hadde stor innflytelse både som intern rådgiver i DNA og utad som formidler av utenrikspolitikk. Han var på linje med Haakon Lie og Halvard Lange i Vietnam-spørsmålet, og satt i Nobelkomiteen da den ga halve fredsprisen til Henry Kissinger i 1973.

På borgerlig side hersket et annet forsvarsprinsipp. Poenget var ikke å bygge bro eller buffer mellom øst og vest, men å demme opp for den aggressive kommunismen. Truman-doktrinen formulerte denne tankegangen, og Bevin-planen var et skritt i den retningen for et utsatt land som Norge. I begynnelsen av februar 1948 var den borgerlige pressen tilhenger av Bevin-planen. Bare Dagbladet og Dagen var lunkne. De

borgerlige partiene med unntak av Kristelig Folkeparti sluttet opp om Bevins tale.⁶⁷ Partiet var skeptisk til å føre Norge inn i en militærblokk, og den samme holdningen ble uttrykt av Dagen og Vårt land. Dette ble oppfattet som en form for støtte til Halvard Lange, som virket avventende, særlig når det gjaldt en eventuell amerikansk deltakelse. På dette tidspunktet opptrådte han som et mer modererende element enn Gerhardsen, eller han var mer diplomatisk.⁶⁸

Fra desember 1948 og frem mot landsmøtet i februar 1949 foregikk det en kampanje for norsk medlemskap i en vestlig allianse. Et skandinavisk forbund var i Sovjets interesse, og nøytralitet var ikke mulig. Sveriges rolle ble satt i tvetydig lys.⁶⁹ I januar og februar satte «Atlantikerne» isolasjon opp mot samarbeid og vant definisjonskampen om hva debatten sto om.

Noen sentrale oppslag rundt årsskiftet 1948/49 og frem mot landsmøtet illustrerer vendingen.⁷⁰ Den 22. november 1948 skrev Arbeiderbladets Anders Buraas at det forelå utkast til en atlantehavspakt mellom syv land. Lange la Norges syn på pakten frem for utenriksminister George C. Marshall. Dagen etter, 23. november, meldte Buraas fra London at ingen nordiske land var invitert til å slutte seg til Atlanterhavspakten. 24. november skrev John Sanness i en kommentarartikkel at Norge helst ville ha både en nordisk og en atlantisk løsning. Hvis det ikke lot seg gjøre, kunne Norge, eventuelt med Danmark, slå inn på den veien, mens Sverige gikk en annen vei. Så 7. desember ble det meldt at Lange mente at Norge måtte søke tilslutning i regionale sammenhenger i tillegg til FN. I en leder 9. desember ble det spurt hvilken vei Sverige ville slå inn på, og det ble argumentert for at et utvidet samarbeid var det tryggeste. Den 14. desember meldte Buraas fra London at det var lagt frem forslag om at Norden kunne få delta i et europeisk, regionalt samarbeid. Forslaget var drevet gjennom av Storbritannia. Den 16. desember meldte Buraas at Norge var nevnt blant de viktigste strategiske områdene i London-utkastet.

Et lite opprør

Den 3. januar 1949 var det tid for nyttårsintervjuer med statsminister Einar Gerhardsen, Halvard Lange, Jens Chr. Hauge og Trygve Bratteli i Arbeiderbladet. Gerhardsen påpekte at det ville bli vanskelig å finne en felles

nordisk løsning. Lange og Hauge mente at Norge måtte søke solidaritet med demokratiske land også utenfor Norden, og også Bratteli sa noe lignende. Regionale sammenslutninger oppstår for å skaffe trygghet for det enkelte land. Den 5. januar brakte avisen intervju med Ole Colbjørnsen i Direktoratet for økonomisk beredskap. Han mente at et atlantehavsforbund ville bli så kraftig og mektig at krigsfrykten ganske snart ville forsvinne. Intervjuene ble registrert med uro i Sverige. I svensk presse var håpet at også Norge kunne være med i et nordisk forsvarsforbund.⁷¹

Dagbladet var den 15. januar 1949 kritisk til hemmeligholdet rundt prosessen: «Regjeringen har en meget lojal presse når det gjelder utenrikspolitiske spørsmål. En så gjennomført lojalitet er det vanskelig å finne sidestykke til. Man har tillit til utenriksminister Lange, det er en av grunnene [...] Det nærmer seg det groteske når det skal være galt bare å nevne at Stortingets spesialkomité har hatt møte for å drøfte situasjonen etter Karlstad-møtet 5.–6. januar. [...] Den absolutte tausheten fra norsk side om brennende utenrikspolitiske spørsmål er ikke heldig. Det har ført til at den norske allmennheten vesentlig underrettes gjennom mer eller mindre riktige – og fram for alt mer eller mindre fargelagte framstillinger fra danske og svenske aviser [...] Spørsmålene angår i aller høyeste grad hele det norske folk, og det er av stor betydning at vi har en våken og godt informert offentlig opinion ...»

Høsten 1948 pågikk en kampanje over hele landet for å styrke partipressen. Abonnenter skulle verves og journalistikken styrkes. Men den skulle ikke gi stemme til de røde. Gjenreisningen av pressen ble sett på som et strategisk sentralt våpen *mot* kommunistene. Sunnmøre Arbeiderparti var radikalt og sto i opposisjon i flere saker. Avisen hadde sommeren 1948 gått klart imot et atlantehavssamarbeid, og kanaliserte en misnøye som var utbredt i Sunnmøre Arbeiderparti. Avisen gikk i rette med flere elementer i regjeringens vestorientering og advarte mot at Norge skulle presses inn i en atlantehavsblokk. Redaktør Arnvid Hasund var dessuten kritisk til den voksende kommunisthetsen. Bratteli ble sendt til Sunnmøre for å ordne opp, men uten hell. Først da Tranmæl kom, ble det ro.⁷² Da hadde Hasund formelt sagt opp.

Historiker Arnhild Skre viser at det var særlig to forhold som skapte problemer for redaktør Hasund: For det første hans negative holdning til en atlantisk allianse.⁷³ På Sunnmøre var det lang tradisjon for en nøytral

posisjon og et vennligsinnet forhold til Sovjet. Det var en selvfølge for Hasund å støtte opp om stortingsrepresentant Olav Oksviks forslag i april 1948 om deltagelse i et nordisk forsvarsforbund. Det andre forholdet var Hasunds kritikk av forslaget til nytt prinsippprogram for partiet, preget av Brattelis teknologioptimisme. Klassekamp var byttet ut med teknologi og økonomisk vekst. I «Grunnsyn og retningslinjer» var sosialisme blitt til «planlegging under folkets kontroll». Makroplanlegging og regulering var denne sosialismens virkemidler. I Arbeiderpartiet så de borgerlige partiene et moderat fellesskapsorientert parti, mens særlig fagbevegelsen så et sosialistisk parti med et annet samfunn som mål. Denne holografiske evnen til å se annerledes ut fra ulike vinkler, har partiet bevart, og det er en av hemmelighetene til suksessen i norsk politikk.

Redaktør Hasund, og mange andre på venstresiden i partiet, så derimot en kursendring som hanville motarbeide. Angrepene fra Hasunds krasse og kompromissløse penn ble plukket opp av blant andre Dagbladet og Morgenbladet, og gjorde distriktets stemme plagsom for Youngstorget. Hasund la ikke fingrene imellom, noe som gjorde at partikontoret merket seg det potensielt «splittende» i hans ytringer. På Youngstorget var frykten at avvikende meninger kunne *skape opinion*, og det i en tid hvor Sovjetunionen gikk fra å være alliert til trussel. At nesten alle arbeideravisene høsten 1948 gikk inn for nøytralitet eller et nordisk eller europeisk forbund, kunne partiet leve med, men ikke aktiv motstand.

Kursendring

I mai 1948 skal Gerhardsen ha støttet et svensk ønske om et nøytralt forsvarsforbund, noe som bekymret Lange og Hauge.⁷⁴ Journalisten Per Øyvind Heradstveit skrev senere at forliset for en nordisk forsvarsunion skjedde etter nordisk møte i Stockholm i mai. Det var særlig i denne fasen at Gerhardsen «hadde det vondt». Han trakk seg tilbake til hytta. En beslutning måtte tas. Han skriver at: «Personlig trodde jeg lenger enn de fleste på muligheten av en tilfredsstillende nordisk løsning. Det hadde sammenheng med at jeg ville ha sett det som en politisk bedre løsning både for Norden og for den vestlige verden.»⁷⁵ Bratteli fortalte til sin biograf Gidske Anderson (1984) at Gerhardsen var dypt nedtrykt da det nordiske forsvarssamarbeidet ble vraket fordi han ikke fant en ordning

som Nato-motstanderne i Arbeiderpartiet kunne leve med. Gerhardsen ønsket å unngå splid. Nato-beslutningen skulle skape nettopp det i mange tiår fremover.

Man nærmet seg Rubicon: Arbeiderpartiets landsmøte. Mens de skandinaviske forhandlingene pågikk, anbefalte Arbeiderbladet ved Tranmæl tilslutning til A-pakten. Igjen gikk Arbeiderbladet foran, slik avisen hadde gjort det i 1947 etter Bevin-talen.⁷⁶ For Tranmæl var alliansen vestover et nødvendig forsvar for demokratiet. Nøytralitet ble likestilt med passivitet og unnfalighet.⁷⁷ Historikeren Knut Einar Eriksen fant ikke den tvil eller ambivalens i Arbeiderbladets ledere som tydelig kan spores hos Gerhardsen.⁷⁸ Arbeiderpressen ellers avventet de nordiske forhandlingene. De ble resultatløse. Sveriges statsminister i etterkrigsårene, Tage Erlander, skriver i sine memoarer at Norge krevde at et slikt forbund måtte kunne ta imot våpenhjelp fra USA. Sverige aksepterte dette, trass i sin nøytralitet. I november 1948 svarte USA at dette ikke ville bli prioritert av USA. Var avslaget bestilt av Norges utenriksminister?⁷⁹

Ved juletider 1948 fikk Norge og Danmark signaler om at de ville bli invitert til å delta i forhandlinger om en atlantehavspakt, og Norge ønsket forhandlinger mellom de nordiske stats- og utenriksministrene. I nyttårsintervjuer i pressen hadde Lange gjort det klart at Norge ikke ville avskjære seg fra muligheten til å delta i en vestlig forsvarspakt. Møtet mellom de nordiske ministrene fant sted i Karlstad 5. og 6. januar 1949. I memoarene skriver Tage Erlander at møtet ikke begynte godt, for alle hadde lest Langes og Hauges negative synspunkter i pressen. Norge ønsket at landene skulle be amerikanerne godkjenne det nordiske forsvarsforbundet i form av våpenleveranser til Danmark og Norge, som Sverige altså ikke stilte seg i veien for.⁸⁰

De borgerlige avisene ytret omtrent de samme meningene som partiene deres i utenriksdebatten i desember og tok i liten grad for seg de opplagte meningsforskjellene innad i Arbeiderpartiet. Selv ikke ulmende intern splid i regjeringspartiet var «godt stoff» i de dager. De journalistiske egenverdiene var ennå ikke oppdaget, langt mindre anvendt. Og saken var usedvanlig viktig. Dette bidro til at opposisjonen – den felles nordiske linjen – ikke fikk publisitet.⁸¹

Ved inngangen til 1949 var de største avisene for et nordisk samarbeid innenfor eller i tilknytning til en vestlig allianse. Arbeiderbladet og

Bergens Arbeiderblad førte an. En glidning fant sted der det nordiske alternativet ble «flyttet» inn i det atlantiske samarbeidet, noe Sverige neppe ville kunne godta. Redaktør Nils Hønsvald og Sarpsborg Arbeiderblad hadde oppfattet den nye vindretningen og gikk inn for vestlig samarbeid. En rekke lokalaviser innen arbeiderpressen fastholdt et nordisk forsvarsforbund som det beste. Ifølge Eriksen gikk ti aviser inn for Langes linje, mens Oksvik-gruppen hadde støtte fra 22 aviser samt fra Torolf Elsters Kontakt.⁸² Slik var situasjonen foran landsmøtet. Skepsisen til atlanterhavspakt dominerte i arbeideravisene. Lange og Hauge, eller regjeringen som helhet, ble sjelden eller aldri kritisert direkte. Det var lite eller ingen åpen polemikk. Dette skyldtes dels sakens kompleksitet, dels at selvstendighet innen partipressen tryggest ble målbåret med forsiktighet. I Arbeiderpartiets «indre offentlighet» var det ikke desto mindre klart flertall for en nordisk løsning, det samme var tilfellet blant dem som skrev debattinnlegg i de samme avisene.⁸³

Olav Brunvand i AP sto klippefast på den atlantiske linjen. Han avskrev langt på vei en nordisk løsning fra januar 1949. Eriksen skriver at «spesielt rett før og etter Oslo-møtet ble AP et sentralt politisk virkemiddel for partiledelsen i den interne strid».⁸⁴ Journalisten Anders Buraas' artikler gjennom AP fikk spredning til hele den skandinaviske arbeiderpressen.⁸⁵ I denne partistyrte offentligheten var det tett mellom parti og avis. I de store avisene Bergens Tidende, Aftenposten og Arbeiderbladet var det nær sammenheng mellom avis og parti i Nato-spørsmålet. Arbeiderbladet og Aftenposten nølte noe inntil deres partier hadde tatt et klart standpunkt, men i Arbeiderbladet var Tranmæl ett med partiprosessen. Nordlys vendte om like før landsmøtet, da de nordiske forhandlingene hadde brutt sammen. Andre arbeideraviser fulgte ikke med på ferden, men erkjente først etter landsmøtet at slaget var tapt.

Eriksen skriver at «Sikkert er det iallfall at USAs holdning til våpenleveransespørsmålet fikk stor betydning.[...] De gjentatte erklæringene fra amerikansk side i januar og februar 1949 om at et frittstående nordisk forsvarsforbund ikke ville kunne regne med å bli prioritert med hensyn til våpenmateriell, virket da også til å svekke de opposisjonelles stilling og fikk således innvirkning på avgjørelsesprosessen».⁸⁶ Dette var en svært viktig faktor for Norge: «Et stilltiende amerikansk samtykke til opprettelsen av et nordisk forsvarsforbund med løfte om våpenleveranser på

rimelige vilkår ville utvilsomt ha skapt en ny situasjon i de nordiske drøftelsene. Det viste ikke minst Karlstad-forhandlingene i januar 1949.»⁸⁷ Etter Karlstad-møtet sa Lange til Ording at Sverige sto på et prinsipielt krav om nøytralitetserklæring, men partene var blitt enige om å spørre Washington om militære leveranser til et nordisk forbund uten tilknytning til Atlanterhavspakten.⁸⁸

Tilliten til Halvard Lange var tynnslitt i Sverige og Danmark. Den 7. januar skriver Langes rådgiver Arne Ording i sin dagbok: «Svenskene og Danskene mistenker Halvard Lange for å drive dobbeltspill – det vil si la Vesten forstå at vi bare av taktiske hensyn går med på innrømmelser til svenskene og danskenes synspunkter og i virkeligheten ikke ønsker at det skal bli tatt noe hensyn til dem.»⁸⁹ Ording betviler ikke Langes lojalitet overfor de andre nordiske landene, men: «Det er en annen sak at han verken tror på eller ønsker (?) et nordisk samarbeid som ikke er fast bundet til Vesten. Einar Gerhardsen *ønsket* sikkert oppriktig et nordisk samarbeid, men tviler nok på at det er mulig. Her har han et riktig politisk instinkt. Psykologisk og politisk vil det være langt lettere å samle den norske arbeiderbevegelsen om et nordisk forbund som ikke bryter forbindelsen med vest, enn om en atlanterhavspakt. Men svenskene viser her en utrolig mangel på smidighet.»⁹⁰ Ording trodde åpenbart at svenskene *ikke* ville godta amerikansk våpenhjelp. Den 15. januar 1949 kommenterte Ording signaler fra Utenriksdepartementet i USA som tydet på at USA ikke ville støtte andre allianser enn dem USA var medlem av. Ording karakteriserte USAs holdning som umulig og dogmatisk. Slik kunne USA risikere å splitte Norden og stemningen i Norge. «Jeg blir mer og mer forbannet på hele historien.»⁹¹

Bare vel tre uker frem til landsmøtet ble det i vage og dulgte vendinger forsikret fra partiledelsen at den sto på et nordisk alternativ. Venstresiden forsto imidlertid at en grunnleggende forandring i Norges utenrikspolitikk var i gang. Noen på venstre fløy bestemte seg for å reise bust: Karl Evang, Bernt H. Lund, Trygve Bull, August Lange og Sigurd Evensmo.⁹² Rundt den 10. januar hadde Sigurd Evensmo levert en kritisk artikkel til Arbeiderbladet om Norges utenrikspolitiske linje. Den var gjort ferdig på Bernt H. Lunds hytte og diskutert med ham og August Lange, utenriksministerens langt mindre vestvennlige lillebror. Olav Larssen var usikker på om innlegget var høvelig og drøftet det med Tranmæl som tok

det med partiledelsen. Lange hadde ikke noe imot debatt sa han, men Gerhardsen ville «tygge på det».⁹³ Det betydde vanligvis nei. Evensmos kritikk rettet seg mot den lammende offentligheten: «Så er vel alt gjennomtenkt og gjennomprøvd, alle muligheter vurdert, alle følger klarlagt så langt som mulig – jeg mener: ikke bare av og for de ansvarlige politikerne, av og for folket hvis liv det gjelder? Er det slik, må folk i taus enighet ha godtatt disse avgjørende synsmåtene.»⁹⁴ Omsider kom artikkelen på trykk 25. januar, 18 dager etter at den ble levert til redaksjonen.⁹⁵ Da var København-møtet over, og det nordiske alternativet brutt sammen.

Om ikke Halvard Lange ville stille seg i veien for debatt, ønsket han ikke noe som minnet om et organisert opplegg. Søndag 16. januar sa Halvard Lange til Arne Ording at det ble drevet en systematisk kampanje av Karl Evang og andre.⁹⁶ De søkte å påvirke «provinspressen» mente Lange, fordi den hadde innflytelse på stortingsgruppen. Også Gustav Natvig Pedersen og Johan Nygaardsvold var på denne linjen, hevdet Lange. Strategien deres var å kjøre en kile inn mellom Lange og Gerhardsen. Ording noterte 17. januar at Larssen i Arbeiderbladet ganske riktig mottok mange artikler mot norsk medlemskap i Atlanterhavspakten, men få som var for.

Mot slutten av januar ble det trykt artikler mot Atlanterhavspakten av Karl Evang, Trygve Bull og andre, i de største arbeideravisene. Den 19. januar 1949 kunne Sigurd Evensmo notere i sin dagbok: «Debatten er omsider sluppet til i Arbeiderbladet, en snau måned før partiets landsmøte. I går hadde Jakob Friis et innlegg, det første som har gått imot A-pakten i avisa, og i dag følger Karl Evangs store artikkel som er slått opp slik at den virker som en oppfordring til fortsatt debatt.»⁹⁷ Kan innleggene påvirke delegatene på landsmøtet? Det ble klart at partiet måtte ha nye kjensgjerninger på bordet.

På København-møtet, som ble avsluttet 24. januar 1949, ble landene enige om å være uenige om hva som ligger i et alliansefritt forbund. Tage Erlander skriver: «Med eksemplarisk klarhet og åpenhet foretok den norske utenriksminister Lange henrettelsen av det skandinaviske forsvarsforbundet.»⁹⁸ Lange ønsket nå en nordisk løsning som var *tilsluttet* Atlanterhavspakten, noe som han visste ikke var mulig på grunn av Sveriges nøytralitet.

Etter møtet ble Arbeiderpartiets stortingsgruppe orientert om at *svenskene* krevde forsyninger vestfra til Norge og Danmark. Samme dag

orienterte, ifølge amerikanske dokumenter, USAs ambassadør i Oslo hjem til Washington at Lange var bekymret for den hjemlige opposisjonen. Flertallet i stortingsgruppen var for en nordisk løsning. Lange var også usikker på om amerikanerne ville kunne møte et skandinavisk forbund med velvilje. Marshall var da etterfulgt av Dean Acheson som utenriksminister i USA. Helt i slutten av januar sa Acheson at USA ville sende militært utstyr til stater som ønsket å samarbeide om fred. Dette var en henvisning tilbake til Trumans tiltredelseserklæring som holdt døren på gløtt for hjelp til et nordisk forsvarsforbund.⁹⁹ Men USA gjorde til slutt klart at våpenhjelp til et nordisk forsvarsforbund ikke ville bli prioritert. Lange ba om at USAs holdning til våpenleveransene ble gjort offentlig.¹⁰⁰ Arbeiderbladet konkluderte at det ikke var mulig å komme til enighet når det gjaldt forbindelsen med «Sambandsstatene» som Tranmæl gjerne skrev. Norge måtte gå sin egen vei – eller løpe. Gerhardsen og Lange hadde hastverk med å knytte Norge til den pakten som ennå ikke eksisterte.

DNAs landsmøte (1949)

Gerhardsen satte alt inn på å få tilslutning til norsk medlemskap i A-pakten på landsmøtet. Delegationene forsto alvoret. Kontrollen med pressen er ikke hele forklaringen på at sentralstyret fikk sin vilje gjennom trass i et mangfold av avvikende synspunkter i partiet og i parti-pressen. Men det er liten tvil om at partiapparatet med dets sentralisme og hierarki, iberegnet kontrollen med opinionsmidlene, fungerte etter intensjonene. Informasjonen om de nordiske forhandlingene var kontrollert fra Utenriks- og Forsvarsdepartementet. Informasjon herfra tilfløt stortingsgruppen og den utvidede utenrikskomité i kontrollerte former.

Informasjon om Bevin-planen i 1948 ble formidlet som et vesteuropeisk samarbeid. Helt frem til januar 1949 var det Storbritannias og ikke USAs lederrolle som ble fremhevet.¹⁰¹ Fremfor alt var Arbeiderbladet og AP virkemidler for sentralstyret som jo kom i tillegg til den borgerlige pressen, på tross av overvekt av tilhengere av et nordisk alternativ i arbeiderpressen.¹⁰² Når en samlet partiledelse gikk inn for Nato-tilslutning og sendte dette budskapet ut via AP og Arbeiderbladet, var det vanskelig for de spredte lokalavisene å fremme alternative synspunkter

av noen styrke. Noen samordning av alternative synspunkter innenfor partiet kunne det ikke være tale om.

Rett før landsmøtet fikk resolusjoner for medlemskap store oppslag, men Eriksen poengterer at også opposisjonelle innlegg ble tatt inn. Pressen var på ingen måte ensrettet i den sikkerhetspolitiske debatten.¹⁰³ Partiledelsens fremste redskap var den usvikelige lojaliteten som gjennomsyret partiets organer. Det viste seg på landsmøtet, da enighet utad var viktigere enn å stemme etter egen tro og tvil. Nettopp partiloyaliteten forklarer hvorfor opposisjonen ikke gikk sterkere inn på det nordiske alternativet i debatten og i stortingsgruppen og prøvde å samordne sine ulike standpunkter mer. Opposisjonen var også utmanøvrert fordi den hadde tapt kampen om Gerhardsens «sjel». Mot opposisjonens fremste argument om at det ikke var grunn til å forhaste seg, sto Gerhardsen som ville ha et vedtak gjennom straks.

Det opposisjonen i Norge ikke hadde tilstrekkelig klart for seg, var at svenskene var åpne for et nordisk forbund med amerikansk våpenstøtte. I statsminister Tage Erlanders redegjørelse på landsmøtet i 1949 og senere, kom det frem at de norske forhandlerne i Karlstad insisterte på vestlige våpenleveranser til et nordisk forsvarsforbund, og at det svenske tilbudet om samarbeid med Norge var uten betingelser når det gjaldt norsk opprustning.¹⁰⁴ Det går tydelig frem av Erlanders tale at den norske delegasjonen brøt forhandlingene og forhindret en nordisk løsning. Dette fikk ikke landsmøtet komme til bunns i, takket være den geskjeftige ordstyrer, tidligere partiformann Oscar Torp. Dels ved å kamuffere den svenske posisjonen, dels ved å henvise til tidsnød, fikk partieliten nøytralisert motstanden. Når så landsmøtet hadde foretatt en foreløpig avstemning, senere omdefinert til endelig votering over landsstyrets flertalls- og mindretallssyn, var stortingsgruppen bundet. Ordstyrerbordet og partiledelsen besørget et nesten enstemmig vedtak om å slutte seg til det atlantiske samarbeidet. Utsettelsesforslaget fikk 35 stemmer. Arbeiderpressen, som hadde vært overveiende nordisk innstilt, stilnet nå i sin argumentasjon. Saken var brakt i havn.

Opposisjonen i 1949 var for lite konsolidert til at den kunne innvirke på landsmøtevedtaket og i Stortinget. Innad i Arbeiderpartiet besto opposisjonen dels av «brobyggere» på venstresiden i partiet, som Karl Evang og Jakob Friis, mens folk som Olav Oksvik og andre inntok en

mer «nasjonal» holdning.¹⁰⁵ Alle leire motsatte seg stormaktenes spill. Men landsmøtet var en oppvisning i den nevnte oligarkiets jernlov. Moralsk og politisk autoritet bygd på tillit og begrenset informasjon og debatt var formelen for å få saken gjennom. Her ble særlig de begrensede mulighetene til en opplyst debatt i partiet, klare. Saken var avgjort – jobben for ledelsen var å sluse den gjennom – som et foreløpig prinsippvedtak – som så kunne gi ledelsen handlefrihet videre. Arbeiderbladet skrev på lederplass den 22. februar at «diskusjonen om retningslinjene for vår utenrikspolitikk er etter landsmøtets enstemmige vedtak opphørt i partiet».

Nato-saken er det klareste eksemplet på det opplyste oligarkiets maktstyrke i etterkrigstiden, og hvordan partiets opinionsmidler ble holdt i stramme tøyer. Den toppstyrte ensrettingen var det få i pressen som sto imot. Et meget viktig spørsmål for landets sikkerhet ble avgjort av en liten gruppe i Arbeiderpartiets sentralstyre. Stortingsgruppen fikk beskjed om at dette var et spørsmål for partiet og regjeringen. I realiteten ble spørsmålet avgjort og trumfet gjennom av fire–fem personer i partitoppen, iberegnet Arbeiderbladet.

I sentralstyret var det full tilslutning for en atlantisk løsning, med Gerhardsen som den tilsynelatende mest tvilende. Da hjalp det ikke at det var flertall i landsstyret for å utsette spørsmålet 31. januar. Frem til landsmøtet endret stemningen seg raskt i retning av sentralstyrets holdning. I stortingsgruppen var det trolig flertall for en nordisk løsning hele tiden. På et møte etter landsmøtet var 23 for utsettelse, 35 var for landsmøtets vedtak og hele 18 var «fraværende». Nato-motstanderen, kommunisten og en av stifterne av Orientering, Jakob Friis, var blant dem som bøyde seg for partivedtaket om innmelding. Til gjengjeld skrev han en bok om den negative veien norsk utenrikspolitikk etter hans mening hadde tatt. Jakob Friis kjente trykket i sin andre stortingsperiode fra 1949. «Divergensen mellom den utvendige enigheten, både i Stortinget og utenfor det, ble større og større. Følelsen av å være et ubetydelig ledd i en voteringsmaskin ble mer og mer sjenerende for meg.»¹⁰⁶ Striden sto til dels mellom partitoppene og stortingsgruppen. Det hadde bygd seg opp en forestilling, som Haakon Lie kalte det, om at regjeringen ikke ville legge frem saker for gruppen før de i realiteten var avgjort.¹⁰⁷ I Arbeiderpartiets tradisjon gikk det organisatoriske foran

det parlamentariske – det var en tranmælsk arv til etterkrigstiden som stakk dypt.

I en kommentar om Sigurd Evensmos skuespill *Fredsprisen*, om Nato-innmeldingen, sa Trygve Bull: «I Evensmos stykke ble det sagt at folket sto overfor en fullbrakt kjensgjerning og derfor ikke fikk anledning til å ta stilling til Atlant-pakten. Jeg vil heller si det slik at Stortinget sto overfor en fullbrakt kjensgjerning. Spørsmålet om vår tilmelding til Atlant-pakten ble ikke avgjort av Stortinget, men av bankene, i forretnings-verdenen, i Det norske Arbeiderpartis sentralstyre og den amerikanske og britiske ambassade.»¹⁰⁸

Fredag 11. februar leste Ording den amerikanske journalist og forfatter Walter Lippmans kritikk av USAs administrasjon i New York Herald Tribune: USA har brakt Norge i en vanskelig situasjon. Det sovjetiske presset mot Norge øker. Også Anders Buraas i Arbeiderbladet meldte om kritikk i amerikansk presse mot det amerikanske utenriksdepartementet for å ha påvirket Norge til å ha tatt et unødvendig provokatorisk skritt. Den 28. februar kom det frem at den tidligere Norges-ambassadøren og Skandinavia-kjenneren Lithgow Osborne hadde advart Senatet om at det hadde påtatt seg et stort ansvar ved å presse Norge inn i A-pakten. Både i Norge og i USA kunne harde angrep på Norge leses i sovjetisk presse denne tiden. Den 14. februar meldte Buraas i Arbeiderbladet om debatt i Kongressen om Norges deltakelse.¹⁰⁹ Også fra Sverige mottok Ording inntrykk av at Norge hadde «för bråttom». Allerede den 26. februar 1949 kom dessuten forlydender om arbeid med en amerikansk tilleggslov om amerikansk våpenstøtte til land utenfor Atlanterhavspakten.¹¹⁰

Skyldtes Gerhardsens innersving på de skeptiske frykt eller strategi? Gerhardsen la i ettertid vekt på frykten. Det samme gjorde forsvarsminister Jens Chr. Hauge på landsmøtet: «Var vi redde i Norge? Ja, vi var det. Vi var redde for at Stalins ønske om et 'sikkerhetsbelte' rundt Sovjetunionen omfattet også Norge. Vi må ha mot til å erkjenne og gi uttrykk for at vi frykter Sovjet-Samveldets ekspansive utenrikspolitikk.» Gerhardsen skrev senere: «I dag er det lett å hevde at det kanskje ikke var grunn til engstelse. Men vi vet ikke hvordan det ville gått dersom Norge var blitt stående alene.»¹¹¹

I artikkelen «Utenrikspolitisk omprøving?» skriver Jakob Friis i Samtiden tre år senere at etter at kommunistene ble satt utenfor Stortingets

utenrikspolitikk, kom de eneste tegn til opposisjon fra enkelte innen Arbeiderpartiet. Det førte også til at pressen sto for det samme som partiet. Det har egentlig ikke noe med ensretting å gjøre, skrev Friis, det er bare et politisk faktum. Det finnes ingen reell utenrikspolitisk opposisjon i Stortinget.¹¹² Det var heller ingen opposisjon å spore i medier som filmavisen eller kringkastingen. Etter et kritisk foredrag i radioen av Karl Evang i desember 1950, gikk bølgene høyt. Partisekretær Haakon Lie tok opp saken i kringkastingen.¹¹³ Friis var en av de første som påpekte at marshallhjelpen var en overgang til økonomisk og forsvarspolitisk dominans fra USAs side. Men han kunne bare konstatere at mange som var dypt kritiske til den amerikanske dominansen, som han selv, villig gikk med.

For Arbeiderpartiets ledelse var det ingen opsjon å holde hodet kaldt. De få involverte mente at tiden ikke strakk til for en inngående analyse av hva som tjente Norges interesser. Sikkerhetspolitikken ble holdt separat fra partiets og bevegelsens ideologiske perspektiver og mål. Partiledelsen satte ikke det nordiske samarbeidet opp som betingelse for atlantisk samarbeid. På landsmøtet sto valget mellom manipulasjonens vei eller utsettelse av saken. Det gjaldt å ikke vekke en latent sikkerhetspolitisk opposisjon. Dermed overlot DNA og Norge utenriks- og sikkerhetspolitikken i stor grad til USA de neste tiårene. Nato har tidvis vært kilde til uro i Arbeiderpartiet. Debatten tok seg opp med atomprotestene, Salazars diktatur i Portugal, kuppet i Hellas i 1967, Vietnam-protestene i sekstiårene og dobbeltvedtaket i 1979. For Arbeiderpartiet har sikkerhetspolitisk forankring til USA gjennom Nato vært like opplagt som ønsket om regjeringsmakt. Etter vedtaket i 1949 var det bare å slutte rekkene.

Folk og Forsvar (1951)

Et brohode for den relativt *åpne* propagandakrigen for Nato og opprustningen som fulgte, var organisasjonen Folk og Forsvar (FF). Som navnet sier, skulle den nye organisasjonen etablere et verdimesig underlag for det raskt voksende og kostbare Nato-forsvaret. FF var et av mange tiltak i kjølvannet av Forsvarskommisjonen av 1946 som nettopp hadde understreket at det måtte bygges tillit og respekt mellom forsvar og folk gjen-

nom et omfattende opplysningsarbeid. Forsvarskommisjonen foreslo en «Sentralforening for landets forsvar», en paraplyorganisasjon der en hel rad organisasjoner skulle være medlemmer. Utvalget som regjeringen satte ned for å forberede denne nye organisasjonen, besto av blant andre LO-formann Konrad Nordahl, formann i NAF Christian Erlandsen og andre ledere i næringsorganisasjoner, og interessant nok formannen i Norsk Lærerlag. Det gikk ut et invitasjonsbrev til et stiftelsesmøte i februar 1951.

I forslaget til formålsparagraf lød det at organisasjonens oppgave var å skape best mulig kontakt mellom Forsvaret og folkets organisasjoner, å styrke landets forsvarskraft gjennom saklig opplysning og informasjon om forsvarssaken, å manifestere de tilsluttede organisasjoners felles forsvarsvilje, å samarbeide med og så vidt mulig støtte organisasjoner som arbeider for forsvarssaken og å bidra til å styrke den demokratiske innstilling både innenfor forsvaret og folket. Organisasjonens oppgaver kan løses, sto det i invitasjonen, gjennom for eksempel kontaktmøter mellom militære og sivile, informasjonsmøter, eventuelt med etterfølgende samtaler, om spørsmål som angår landets forsvar og lignende. «Gjennom populære skrifter, film, kringkasting og presse bør en kunne drive et utstrakt opplysningsarbeid for å popularisere forsvarstanken.»¹¹⁴ En del organisasjoner avviste invitasjonen. Norges Godtemplar Ungdomsforbund ønsket ikke å støtte militarismen og nasjonalismen som denne nye organisasjonen sto for. NGU ønsket heller ikke å være med på å popularisere forsvaret – at forsvaret ikke var populært ble betraktet som et sunnhetstegn. «Dette er vårt alternativ til Folk og Forsvar: Reis boliger! Bygg ut våre vannfall til kraftverk for fredens industri! Kast våpnene på havet! Oppdra ungdom i menneskelighetens kunst!» Unge Venstre var også imot denne formen for kollektivt medlemskap. Ungdomspartiet mente at militært forsvar var en ren statsoppgave som skulle holdes separat fra kulturelle og sosiale organisasjoner.

Skjønt, hvor åpen var nå denne opplysningsorganisasjonen? Den daværende ungkommunisten Knut Langfeldt og Eugen Aaen i NGU skrev en pamflett der de hevdet at Folk og Forsvar egentlig var et ledd i den psykologiske krigføringen mot fredspropagandaen. Løytnant G.M. Koren var utnevnt til leder av Folk og Forsvar etter etableringen, den samme Koren som hadde skrevet om nødvendigheten av forsvar mot

«den psykologiske krigføring». Koren hadde utarbeidet argumenter mot ulike varianter av påstanden om at en oppbygging av forsvaret enten var nytteløs eller bare provoserte frem opprustning. Koren hadde også produsert motargumentasjon mot dem som ikke ønsket atomvåpen: Langfeldt skriver ironisk: «Nå vet du det, du arme djevil som er imot at atomkraften brukes til å spre død og ulykke. Du er redd krigen, det er det du er. Og en fiende av Norge. Du hører til dem som er opinionsdanner, ergo driver du fiendtlig propaganda.» Koren var en militær med ekspertise innen psykologisk krigføring, og nå var han satt til å lede denne nye enheten, som i mangt kunne minne om tilsvarende organisasjoner i østblokken. Senere fikk Folk og Forsvar økonomisk støtte fra CIA som bidrag til propagandaarbeidet i «Den europeiske ungdomskampanjen» fra 1950 for å skape støtte for vesttysk medlemskap i Nato.¹¹⁵ Denne organisasjonens reelle historie og bidrag til en forsvarsvennlig offentlighet er ikke skrevet. Mye tyder på at den har vært en suksess.

Når krig truer (1950)

I august 1950 la justisminister O.C. Gundersen frem to proposisjoner om beredskapstiltak. Det var odelstingsproposisjon nr. 73 «Om særlige rådgjerder under krig, krigsfare og lignende forhold» og en annen om endringer i den sivile og den militære straffelov. I oktober ble forslagene trykket opp og kunne kjøpes i bokhandlene – og de ble kjøpt og studert. Verken justisministeren eller regjeringen lot til å regne med at forslagene skulle føre til særlig debatt.¹¹⁶ De såkalte beredskapslovene hadde sin offisielle begrunnelse i mangelen på beredskap som var kommet for en dag i april 1940, og mindre offisielt, den indre og ytre kommunistiske trusselen. Ifølge forfatteren Sigurd Evensmo var de utslag av Nato-medlemskapets militaristiske virkning på ledelsen i Arbeiderpartiet.¹¹⁷ Beredskapslovutvalget hadde blitt satt ned i april 1948, kort etter maktovertagelsen i Tsjekkoslovakia, og mot slutten av 1950, da Koreakrigen brøt ut, ble arbeidet intensivert. Sovjetisk ekspansjon var en realitet. Den kalde krigens syn på verden hadde festet seg i Arbeiderpartiets sentralstyre. For venstresiden i Arbeiderpartiet og NKP var forslaget en forlengelse av Gerhardsens Kråkerøy-tale og Nato-medlemskapet. Regjeringen så for seg en ny femtekolonne fra venstresiden. For de borgerlige var kritikken

av mer generell og prinsipiell karakter. Høyres kritikk, skriver daværende stortingsrepresentant John Lyng, gikk ut på at formuleringene var for vage. Forslagene gikk langt i å tillate internering, pressesensur, fengsling på ubestemt tid, summariske retterganger ved forræderidomstoler, samt vedta streikeforbud. Noe av det som påkalte bekymring og protest var at fullmaktene kunne iverksettes «når krig truer og andre forhold», dvs. i fredstid.

Beredskapslovene, skriver John Lyng, illustrerte demokratiens klas-siske dilemma: «På den ene side beredskaps-motivet – hensynet til den samfunnsmessige forsvarsevne, det velkjente faktum at de demokratiske rettigheter kan misbrukes til systematisk undergraving av demokrati-et selv, det like velkjente forhold at femtekolonner kan brukes til å ødelegge demokratiets motstandsevne, før de egentlige angrep settes inn. På den annen side, hensynet til de grunnleggende verdier demokratiet nettopp tar sikte på å bevare. Meningsfrihet og ytringsfrihet. Rettssik-kerhet. Full beskyttelse av den enkelte medborgers personlige frihet og integritet. Faren ved å bruke metoder fra politistaten selv om det skjer for å beskytte seg mot politistaten. Å forme lovregler som ivaretar begge disse hensynene, er ikke lett. Det lot i alle fall til å være en utbredt oppfatning at regjeringen denne gang ikke hadde evnet det.»¹¹⁸

Den første reaksjonen i pressen var at lovene var nødvendige. Farmand og Drammens Tidende var forbeholdne, mens Friheten selvsagt så hvem proposisjonene gjaldt. Aftenposten, Morgenbladet og stort sett den øvrige borgerlige pressen var velvillige. Lovene ville sette myndighetene i stand til å møte en krisesituasjon bedre enn tilfellet hadde vært i 1940. Noen av tiltakene kunne virke drastiske, skrev Morgenbladet, men de bygde på dyrekjøpte erfaringer fra siste krig. Bondepressen mente det samme. Venstre-pressen var mer ambivalent til en del av forslagene, særlig dødsstraffen. Arbeiderpressen var positiv fordi forslagene kom fra regjeringen.

Unntaket var Friheten som betraktet lovforslagene som et angrep på arbeiderklassen. Flere av de andre avisene gjorde det klart at NKP ikke var meningsberettiget siden lovene utvilsomt rettet seg mot dem. Det er ganske bemerkelsesverdig hvordan det politiske hovedfeltet ikke bare åpent betraktet kommunistene som potensielle femtekolonnister, men også ville ekskludere dem fra det diskuterende fellesskapet. Kampanjen

mot kommunistene, utløst av Gerhardsen og Arbeiderpartiet, hadde pågått i to år, og all sympati fikk et mistankens lys rettet mot seg. De eneste som ville lide under disse tiltakene, ble det sagt, var de som ikke hadde rent mel i posen.¹¹⁹

Denne første reaksjonen var mest basert på prinsippet om beredskapslover og muntlige uttalelser fra justisministeren. Men så, to–tre uker etter at proposisjonene forelå som *offentlige trykte dokumenter* 8. september 1950, vendte stemningen seg. Nå kunne langt flere innen partier, presse og ellers lese hva enkeltforslagene innebar i all sin grelle detaljrikdom. Temaer som ble hyppig diskutert, var innføring av dødsstraff, internering på mistanke, forræderidomstoler og pressesensur.

Av en samling presseinnlegg mot utkastene til de nye beredskapslovene fra høsten 1950, redigert av ledende folk på venstresiden som Vilhelm Aubert, Karl Evang, Helge Krog, Henny Ordning og Sigurd Winsnes, går det frem at det særlig er lovforslaget «om særlige rådgjerd under krig, krigsfare og liknende forhold», odelstingsproposisjon nr. 78, som angripes.¹²⁰ Professor Kristen Andersen spør i Verdens Gang 18. oktober hvordan jurister kan hevde at beredskapslovforslagene ikke kolliderer med den norske og nordiske rettstanke. Bestemmelsen kan benyttes ikke bare når det er krig eller krig truer, men også av andre grunner, som det står i proposisjonen. Hva disse andre grunnene kan være, er opp til vurderinger som gjøres i en aktuell situasjon, noe som gjør rettssikkerheten særdeles uklar. Andersen tar også opp interneringsbestemmelsene og de såkalte forræderidomstolene som kan avsi dødsdom i løpet av 48 timer, som straks skal fullbyrdes. Andersen påpeker det urealistiske i at den tiltalte samtidig skal ha en fair sjanse til å skaffe materiale til å imøtegå anklagene. Også forfatteren Aksel Sandemose fester seg ved at internering skal kunne skje ikke bare når det hersker krig eller krigsfare, men også «av andre grunner». En bakgrunn for dette var at justisminister O.C. Gundersen i et foredrag nevnte «ville streiker» som et eksempel på slike forhold. Sandemose minner om at Quisling ønsket en slik lov før krigen. Regjeringen antar visst at ingen virkelig tror at den vil ta i bruk slike bestemmelser. Helt siden kong Sverre har norsk høflighet vært noe for seg selv, skriver Sandemose.

I 1946 vedtok Arbeiderpartiets sentralstyre at tidsskriftet Håndslag skulle videreføres, og Torolf Elster ble ansatt som redaktør i det som

ble hetende Kontakt.¹²¹ Tidsskriftet kom ut fra mars 1947 med kjente skribenter i spaltene. I dette bredt anlagte tidsskriftet uttrykte Elster seg som nevnt kritisk til norsk inntreden i en engelsk-amerikansk militær-blokk. Elster var, fordi han ikke tilhørte den indre partikretsen, etter tidens mål uforutsigbar. Han omtalte det nye regimet i Praha på en mindre fordømmende måte enn hva som var vanlig i partiet. Tidsskriftet var populært de første årene, men mistet lesere og gikk inn i 1954. I Kontakt 1. oktober 1950 spurte Elster: Hva er «krigstid»? Krig er én ting, krigsfare er noe annet. Når slike drastiske bestemmelser skal kunne benyttes, må det ikke herske tvil om når de kan brukes. Det er tydelig at forslaget ikke bare retter seg mot krig, men også mot generelle kriselignende forhold. Bare en direkte krigssituasjon kan rettferdiggjøre en slik tilsidesettelse av slike rettsprinsipper som er uttrykk for det samfunnet vi finner å ville forsvare, skrev Elster. Stortingsrepresentant Jakob Friis var blant de nokså få kritikerne i Arbeiderpartiet og skrev i Arbeiderbladet 16. oktober at beredskapslovene måtte ses i lys av opprustningspolitikken. Tilsynelatende er de rettet mot kommunistene, men i praksis retter de seg mot alle som vil protestere mot rustningsindustrien.

Forfatteren Helge Krog polemiserer mot Arnulf Øverland i Dagbladet 5. og 7. oktober. Sistnevnte likte ikke at ordet «konsentrasjonsleire» ble brukt. Uttrykket var ikke brukt uten grunn, mente Krog. Og slik lovforslaget var formulert, kunne de iverksettes «i morgen den dag for den saks skyld». Også Krog henviste til president Trumans veto mot det amerikanske lovforslaget som åpnet for internering av alle som kunne mistenkes for kommunistisk aktivitet. Truman karakteriserte forslaget som hysterisk og forfatningsstridig, ord som Krog mente man burde legge seg på sinne. Forfatteren Sigurd Hoel øser i Verdens Gang 12. september sarkasme over regjeringens forslag. «Når krig truer? Det er i dag, det.» Han spør: «Hvor er de opplært, disse juristene? Er det i Moskva?» Som andre peker han på det paradoksale i å vedta regler som undergraver det som skal forsvares – det er som årelating, skriver Hoel. Denne loven bekrefter propagandaen i øst om den totalitære kapitalismen. «Er det slikt som kalles stor statsmannskunst?» Konsekvensene er vonde, skriver Hoel: «Vi får aktivt eller latent, politistyre, vi får en defaitisme på forhånd, vi får mistillit til hverandre fordi myndighetene har røbet mistillit til oss alle. Selv Stalin kunne ikke ha ønsket seg en bedre situasjon, og ingen

nordmann kunne ha drømt om en verre.» Hoel skriver at Norge er i ferd med å få en lov som i prinsipp mer eller mindre forvandler landet til et fengsel. Vi får et splittet folk, skriver han, et styrket kommunistparti, en depresjon som «... vil legge seg som en skodde over landet».¹²² Sigurd Hoels mange bredsider i debatten om beredskapslovene kan ha gjort sin virkning hos Gerhardsen og andre i Arbeiderpartiet, høy stjerne som Hoel hadde hos disse.¹²³ Arbeiderpartiets ironiker på venstre fløy, Trygve Bull, skrev i Kontakt: «Interneringsleirer vil jo bare bli opprettet i fall staten skulle trues av ytre fiender. Eller av indre, naturligvis.»¹²⁴

I protesten fra underskriftsaksjonen «De seks hundre» til Stortinget, offentliggjort i flere aviser, heter det at: «Det er vår faste overbevisning at vi ikke kan slå tilbake angrepene på demokratiet ved å forkrøble vårt eget demokrati. Det vi kan oppnå ved å stekke ytringsfriheten og ved å gi politiet rett til å internere landets borgere uten kontroll av domstolene, står ikke i noe forhold til den skade som blir voldt. Den sikkerhet en tror å vinne ved å innføre dødsstraff ved standrett oppveier ikke den forræelse som følger i henrettelsenes spor.» Lovene var uakseptable både for Høyre og for venstresiden i Arbeiderpartiet og kommunistene. Etter nølingen tok debatten av, der de fleste aviser var kritiske. Forslaget til beredskapslover gikk for langt. På universitetet aktiviserte de unge seg: Vilhelm Aubert, Torstein Eckhoff, Johan Galtung og andre. Flere av de samme stortingsrepresentantene som hadde vært kritiske til tilslutningen til Atlanterhavspakten, var skeptiske (Jakob Friis, Sverre Løberg, Olav Oksvik, Gustav Natvig Pedersen).

Flere lederartikler, i Drammens tidende 29. august, Bergens Tidende 7. oktober, Farmand 2. september og Dagbladet 25. september, tok opp beskrivelsene i lovforslaget om når bestemmelsene skulle kunne iverksettes, og fant dem for vage og at de potensielt undergravde rettsikkerheten. Vi lever i tider med krigsfare, skrev Farmand. Dagbladet skrev at det tydeligvis er folk som ikke er redde for å krenke demokratiet, bare det gjøres i «riktig» hensikt. Kom ut av hysteriet, oppfordrer avisen: «Vi må ikke prøve å verge menneskerettighetene med å krenke dem – da er det intet igjen som kan overvintre.» Verdens Gang tok 5. oktober opp forslaget til kontroll med trykte skrifter i «krisloven» som omhandler forhåndssensur og utgivelsesforbud. Det er åpenbart, kommenterte avisen, at dette retter seg mot den kommunistiske pressen. Men avisen

spør: Kan det være nødvendig å vedta rettsregler som setter den lojale og demokratiske pressen ut av funksjon? Andre hevdet at lovforslagene krenket trykkefriheten.

Debattstoffet i Oslo-avisene (Aftenposten, Arbeiderbladet, Dagbladet og Friheten) var omfattende. En opptelling foretatt av tidligere høgskolelektor Sidsel Meyer viser at i løpet av 14 uker ble det publisert 213 redaksjonelle oppslag om saken i disse avisene, hvorav 77 ledere. I tillegg kommer 79 kronikker, 177 notiser og 27 leserbrev.¹²⁵ Samlet sett var flertallet av oppslagene negative. På lederplass var Aftenposten og Arbeiderbladet overveiende positive, mens Dagbladet og Friheten negative. Debatten var frisk også i andre aviser som Morgenbladet, Norges Handels- og Sjøfartstidene og relevante fagblader som Journalisten. Undersøkelsen viser at avisene var overveiende positive innledningsvis til at slike lover var nødvendige. Med voksende debatt ble det stilt spørsmål til flere konkrete forslag, som blant annet pressesensuren. Oppropet fra de «600» skjerpet debatten ytterligere, ikke minst i fagbevegelsen. I slutten av november forelå innstillingene med kompromissforslag på viktige områder som forræderidomstol, pressesensur og umiddelbar internering. Konkret var disse elementene tatt ut, men kunne iverksettes via de mer generelle vendingene i innstillingen.

Det ble en til dels voldsom debatt, skriver Gerhardsen.¹²⁶ Protestene haglet utover høsten 1950. Av odelstingsinnstillingen går det frem at 85 foreninger og 7283 personer sendte inn protester mot hele eller deler av forslaget.¹²⁷ Friheten publiserte 109 vedtak mot forslagene fra fagforeninger. John Lyng skriver senere: «Situasjonen var slik at den på mange måter innbød til et politisk frontalangrep mot regjeringen. En av opposisjonens oppgaver er – tross alt – å opponere.»¹²⁸ De som hadde til oppgave å forklare og forsvare forslagene, var drevet fullstendig over på defensiven, skriver Lyng. Det gjaldt ikke minst justisminister O.C. Gundersen, som hadde kalt lovproposisjonene et «diskusjonsgrunnlag». Når ble det skikk, spurte Sigurd Hoel, å fremsette kongelige proposisjoner som diskusjonsgrunnlag? «Hvis man bare mener å innby allmennheten og Stortinget til en mere eller mindre løs debatt om tingene, er der andre veier å gå.»¹²⁹ Arbeiderpressen kunne ikke annet enn å støtte proposisjonene så lenge regjeringen sto bak dem. Straks justisminister Gundersen viste at han var innstilt på kompromisser, ble arbeiderpressen spakere.

Arbeiderbladet skrev at det var en viss fare for at lovene kunne bli misbrukt av stivbeinte byråkrater som kunne feilbedømme situasjonen. Både Arbeiderbladet og en del andre arbeideraviser stilte seg kritisk til den foreslåtte pressesensuren. Det var klart at pressen ville komme med ekstra kritikk mot dette punktet, og det ble etter hvert fjernet.¹³⁰ Steinar Sjølyst skjelner i sin gjennomgang av pressedebatten mellom politiske, militære, juridiske og moralske argumenter.¹³¹ Alle typer argumenter inngikk i debatten om kommunismen og det totalitære, og hvor langt et demokrati skal ha lov til å gå for å beskytte seg mot overfall og diktatur, ikke minst mot indre fiender. Men det grunnleggende skillet, skriver Sjølyst, gikk mellom kommunister og ikke-kommunister: «I sin ytterste konsekvens var beredskapsdebatten en duell mellom to uforenlige ideologier skapt av den kalde krigen.»¹³²

I justiskomiteen førte John Lyng en samarbeidslinje som endte med at han skrev om lovutkastet med støtte fra både komiteen og en kompromissvillig justisminister. Da beredskapslovene ble vedtatt, var de mest kontroversielle og spesifiserte tiltakene fjernet. Fullmaktene om konkrete tiltak var blitt en generell beredskapsfullmakt. «Altså en konsesjon til opinionspresset!» skriver Lyngs biograf Lars Roar Langslet begeistret.¹³³ Lyngs kompromiss ble en lynavleder for den opphissede debatten. Fronten mot kommunistene ble mer enhetlig. Lenge etter skulle diskusjonen gå om hvorvidt en slik mer generell fullmakt som derfor var mindre provoserende i sin form, harmoniserte med prinsipper for en rettsstat. Det som ble fremstilt som et kompromiss, kom i stand fordi Gerhardsen og Gundersen så at kritikken ble ubehagelig. Den offentlige debatten hadde tvunget regjeringen til å legge om strategien, selv om det ifølge Friheten mest var en skinnmanøver. Fra særlig kommunistenes synsvinkel var forslagene endret i samarbeid med Høyre for å manipulere folkemeningen. Tiden var knapp, utsettelse var ikke aktuelt. Var det slik at de mer generelle vendingene nå *skjulte* de kontroversielle realitetene heller enn fjernet dem?

Omvendt statskupp (1951)

Enten det er snakk om klær, maskiner eller politikk: *Slitasje* er nedsett funksjonalitet som følge av utstrakt og langvarig bruk. I politikken

utsettes ledere for press fra omgivelsene over tid, det er en mentalt belastende tilstand der andre bestemmer takten, der den politiske energi ikke gjenfylles som før. Det interne presset er trolig den største påkjenningen. Spontaniteten eller flyten gir seg – ikke som følge av forstyrrelser og instabilitet, men fordi ting går ganske bra. Men det er en gledesløs stabilitet som sikres ved at energi tappes fra privatlivet. En tærende og fortærende tilstand.

Slitasje kan motvirkes ved å skifte leder, omrokere i ledelsen eller gå i opposisjon.¹³⁴ Gerhardsens avgang til fordel for Oscar Torp i 1951 er et sjeldent eksempel på abdisering som revitalisering. Uten rollebytter forvirrer vitaliteten som skal til for å se nye problemer og løsninger (i posisjon), og den innovasjon og spontanitet som skal til for å kritisere og presentere alternativer (i opposisjon). Her tas saken med fordi den er et eksempel på hvor grundig den offentlige mening var satt ut av spill.

Olav Meisdalshagen og Jens Chr. Hauge var ikke på linje, og Meisdalshagen ønsket seg ut av vervet som finansminister. Meisdalshagen ble fra flere hold bedt om å fortsette. Så kom en overraskende henstilling fra Opland Arbeiderblad 4. mai. På lederplass i Meisdalshagens lokalavis kom en etter den tidens mål usedvanlig frimodig anbefaling: Jens Chr. Hauge bør gå av. Mannen var dyktig, men hans politiske erfaring strakk ikke til i den krevende øvelsen det var å knytte parti og forsvarsdepartement sammen. Avisen foreslo Trygve Bratteli som ny forsvarsminister. En slik intervensjon i regjeringens sammensetning fra en partiavis hadde man knapt sett etter krigen, og den gikk ikke upåaktet hen i Verdens Gang og andre aviser. Var det Meisdalshagen som talte gjennom egen avis?

Ingen av de to forlot regjeringen – det gjorde derimot sjefen selv. Sjokket kom den 12. november 1951 da sentralstyret fikk beskjed. Sentralstyremedlemmene prøvde å få Gerhardsen til å fortsette, men Gerhardsen skriver: «Der la jeg brevet mitt fram. Bare Tranmæl og Torp kjente saken på forhånd. For de andre kom den overraskende. De forstod at dette var litt av et samvittighetsspørsmål for meg og godtok mitt forslag.»¹³⁵ Partisekretær Haakon Lie var i USA. Gerhardsen skriver at «hadde han vært hjemme, ville det kanskje ikke gått».¹³⁶ Bare Werna, broren Rolf, Martin Tranmæl og selvsagt Oscar Torp kjente beslutningen. Saken var

avgjort. Dagen etter orienterte Gerhardsen LOs sekretariat og sentralstyret sammen, og deretter stortingsgruppen. Dette var ikke etter boken.

Gerhardsen redegjorde så for sin beslutning i regjeringen, og den spredte seg selv sagt som ild i tørt gress. Industriminister Lars Evensen ringte opp LO-formann Konrad Nordahl og fortalte at Einar Gerhardsen i regjeringsmøtet hadde sagt at han ville gå av som statsminister. Evensen hadde advart mot dette. «Han følte seg slitt», sa Evensen. Nordahl tenkte på kontroversene han hadde hatt med Gerhardsen. Kunne forholdet til LO være en medvirkende årsak? Nordahl skriver at «det sto for meg som litt av en ulykke å få en annen statsminister. Selv om jeg ikke alltid hadde vært enig med Einar Gerhardsen, regnet jeg han som Arbeiderpartiets største politiske aktivum».¹³⁷

I dagboken til Nordahl står det videre: «[Gerhardsen] hadde snakket med Oscar Torp som i tilfelle var villig til å avløse ham. Som begrunnelse sa han bl.a. at han ikke hadde hatt en glad dag som statsminister, at partiet hvis formann han var, var blitt forsømt, og han mente at han derfor burde ta seg av partioppgavene. Dessuten regnet han med å gå tilbake til Stortinget og avløse Torp som formann i stortingsgruppen, samt bli gruppens parlamentariske fører.»¹³⁸ I sentralstyret sa Gerhardsen ifølge Arbeiderbladets redaktør Olav Larssen at det var bare rent personlige grunner til at han ville fratre. Konrad Nordahl spurte hva pressen kunne komme til å slå opp. «Det vil bli filosofert i pressen og mann og mann i mellom, og vi kan ikke forklare årsakene.»¹³⁹ Nordahl sa at Gerhardsen burde vente til neste stortingsvalg, som en større reorganisering av regjeringen. En avgang nå, mente Nordahl, kunne få katastrofal virkning på det kommende valget.¹⁴⁰ «Fantes det ikke statsministeremner innen regjeringen? Mitt svar må bli ja. Både Lars Evensen, Nils Langhelle og Halvard Lange ville vært brukelige kandidater.»¹⁴¹

I møtet med stortingsgruppen ba Torp gruppen ta Gerhardsens beslutning til etterretning. Overraskelsen var stor, ja, sjokkartet, skriver Ragnar Christiansen: Gerhardsen «grunnga avgangen med at han var sliten etter å ha hatt vervet som statsminister i seks og et halvt år i en krevende gjenreisningsperiode. Han ønsket rett og slett å kunne ta det noe roligere.»¹⁴² Fra gruppemøtet gikk Gerhardsen til pressekonferanse: «Jeg har vært statsminister i over seks år. Under alminnelige omsten-

digheter kan en så lang tid være nok. Men det har vært en særlig lang tid under de vanskelige forhold vi har hatt etter krigen.»¹⁴³ Årsaken lå ikke i regjeringen: «Selv om det har vært vanskelige år, har det hele tiden vært et godt samarbeid innen regjeringen. Jeg tror – for det vet jeg ikke noe om – at det kanskje ikke har vært noen regjering der samarbeidet innad har vært så godt.»

Samme kveld kl. 19 meldte radioen om statsministerskiftet. I NRK hersket det opplagt forvirring: Ragnar Christiansen skriver «Da tida nærmet seg dagsnyttsendingen på radio, ba jeg om at vi måtte sette på radioen for å høre en sensasjonell nyhet. Nyhetssendingen begynte med alle slags mer eller mindre trivielle meldinger, og jeg forberedte meg på selv å meddele den store nyheten. Men endelig kom det, mer eller mindre stotrende, at det nettopp var kommet inn en melding om at statsminister Gerhardsen var gått av, og at Torp skulle overta.»¹⁴⁴

Så hastet Gerhardsen med sin avskjedssøknad til kongen som sier til en litt beskjemmet Gerhardsen at han alt er informert av Dagsnytt. Gerhardsen hadde heller ikke rukket å orientere presidentskapet i Stortinget før nyheten gikk ut på radio: «I Stortinget måtte jeg tåle adskillig kritikk på grunn av den framgangsmåten jeg hadde brukt. Særlig var John Lyng skarp. I et innlegg jeg hadde som svar på hans kritikk, sa jeg i en litt spøkefull tone at jeg ikke skulle gjøre det mer. Det gjorde jeg da heller ikke. Da jeg gikk av sommeren 1963, sørget blant andre John Lyng for at det ikke gikk for seg i stillhet.»¹⁴⁵

Arbeiderpressens oppgave var å formidle overgangen slik ledelsen i partiet ønsket – med innstudert fatning. Arbeiderbladets redaktør Olav Larssen kaller det et lynnedslag. Men det var i memoarene mange år senere. I regjeringsorganet den 14. november var det ingen tegn til så mye som kulingvarsel: «Statsminister Einar Gerhardsen trekker seg tilbake fra mandag av. Oscar Torp får i oppdrag i dag å danne ny regjering. Einar Gerhardsen blir formann i Arbeiderpartiets stortingsgruppe.» Ingen spekulasjoner om konflikter eller vanskelige saker, ingenting om personlige motsetninger av noe slag. Arbeiderbladet var informert via Tranmæl, og hadde en agenda som var viktigere enn journalistikkens draging mot det dramatiske: Gerhardsens og dermed partiets versjon skal understrekes. Før lekkasjenes tid som dette var, kunne mye holdes utenfor offentligheten. Per Olav Reinton skriver: «Det var ikke argumentasjon,

ikke analyse, ikke vurderinger. I stedet kom meldingen: «Noen av oss har snakket sammen» og så skiftet Norge statsminister og regjering, og ingen aviser kunne skrive om det som skjedde selv om enkelte visste det.»¹⁴⁶

Den borgerlige pressen var uinformert. Til gjengjeld hadde den større avstand og kunne spekulere friere. Var Gerhardsen syk? Han forble formann i partiet og leder for stortingsgruppen – var dette å ta det roligere? I sine memoarer skriver han at «Den begrunnelsen jeg selv gav for mitt ønske om å få avløsning hadde man ikke lett for å godta. Forklaringen kunne ikke være så enkel. Men det var nettopp det den var.»¹⁴⁷ «Jeg har aldri vært i stand til helt ut å forstå hvorfor det var så mange som ble sinte.»¹⁴⁸ Gerhardsen er oppgitt; folk vil rett og slett ikke godta at hvem som helst kan bli trett: «En vet jo ikke om en skal le eller gråte. Da jeg i 1951 sa til Chr. Oftedal at sannheten til slutt vil slå igjennom, var jeg altså for optimistisk. Nå har det gått mer enn et kvart århundre, og ennå er det dem som ikke vil godta den begrunnelsen jeg den gangen gav og som jeg holder fast ved.»¹⁴⁹

Var det politiske eller personlige forhold som lå bak? For en statsminister er dette et kunstig skille. For en så sammensatt skikkelse som Gerhardsen intervenerte politiske forhold i livskraft og livslykke. De rev i ham, og tappet ham for vitalitet. Striden om Atlanterhavspakten, forsvarsbevilgningene og tjenestetiden, som blant annet førte til tilspissingen mellom Hauge og Meisdalshagen, førte til et personlig trykk. Haakon Lie trekker også frem Karl Evangs kritikk av regjeringen over radioen før jul 1950, der han sa at Europa nærmet seg – skritt for skritt – den tredje storkrig, som USA med Norge på slep ville være medansvarlig for.¹⁵⁰ Utenrikspolitikken gikk på livsgnisten løs. «Tanken om å få avløsning som statsminister hadde opptatt meg lenge», skrev Gerhardsen senere.¹⁵¹ Hva denne trettheten kom av, sa og skrev han lite om. Han hadde krysset klinger med LO, striden om beredskapslovene hadde ganske sikkert tatt på. Krigens fangeopphold gjorde sitt. Vanskelige saker hadde stått i kø og de hadde krevd en underhånden revisjon av de gamle stolte målene om sosialisme. Einar Gerhardsen, i motsetning til en mann som Haakon Lie, skydde konflikter. Han likte å være likt. Innad var han megler, ingen fighter. Dette var før man diskuterte personlige og mentale plager blant politiske ledere. Merkelappene var færre og mer diffuse: ikke deprimerert eller utladet – men «sliten».

Mange trodde ham uansett ikke, i alle fall ville man ikke være naiv. Det er inntrykket fra Gerhardsens og andres memoarer. Alt på den tid var mistankens speidere foran i løypa, selv om de ennå ikke dominerte den politiske journalistikken. Og de var ikke bare å finne i redaksjonene. «For å hvile seg ble han gruppeformann og stortingspresident ved siden av partiformannsvervet», skriver Finn Gustavsen med en god porsjon ironi.¹⁵² Dette var en oppgivelse av statsministerposten som ikke skyldtes et tapt valg eller en avstemning i Stortinget, og heller ikke høy alder eller dårlig helse. Mediepresset var ennå ikke oppfunnet. Gerhardsen begrunnet avgangen med at han hadde vært statsminister i mange år under vanskelig forhold, og det hadde vært en stor personlig belastning. Gerhardsen tok bedre vare på seg selv enn de fleste, men var trett. Spekulasjonene fortsatte, også av Haakon Lie i hans memoarer. Det er vanskelig, ikke bare for en maktbevisst mann som Haakon Lie, å forstå at han forlot makten frivillig på et tidspunkt da hans støtte i parti og folk var på det sterkeste.

Etterfølgeren – som opplagt bare var vikar – ble straks innsatt. Da Gerhardsen skulle erstattes, måtte etterfølgeren fylle stolen idet Gerhardsen reiste seg. Hvis Gerhardsen hadde foreslått Nils Langhelle, hadde andre kandidater som Evensen og Torp blitt lansert og dermed ville debatten vært i gang og trolig forhindret et skifte. Torp var kanskje ikke lenger den beste mannen til jobben, men erfaren og stø. Han hadde vært partiformann en årrekke og innehatt flere ministerposter i Nygaardsvold-regjeringen. Like viktig, han sa ikke nei, og ingen kunne opponere mot valget av veteranen Torp. Dermed ble Gerhardsen leder av stortingsgruppen, og etter valget i 1953 stortingspresident. Skiftet ble gjennomført med maktens eleganse, skriver Per Øyvind Heradstveit.¹⁵³ I løpet av et døgn var det unnagjort, og tilløp til protester var *yesterdays news*.

Den personlige slitasjens natur har siden gått fra å være en personlig sak til en partisak og offentlig sak. Løsningene på slitasjeproblemet er siden slutten av 1970-årene vanligvis levert fra den politiske journalistikkens spekulasjoner som svar på de samme medienes forventninger og krav om avgang. I vår tid er det enda tydeligere at slitasjen både genereres og avklares av offentligheten. Slitasjesymptomer blir i voksende grad til kommentar- og debattstoff, som produserer selvoppfyllende profetier når de plukkes opp av krefter i det politiske system.

Debatten om prislovene (1953)

Arbeiderpartiet og regjeringen kunne fortie eller manipulere bort konfliktene til venstre, men ikke til høyre. Beredskapslovene utløste en kritisk offentlig mening der også de borgerlige partiene gjorde anskrik. En annen av de skarpeste kontroversene etter krigen kom i perioden 1947 til 1953 knyttet til Lex Thagaard/Lex Brofoss. Det var en kontrovers som inviterte til sterke ord: «Gjennom de første åtte årene etter frigjøringen hadde forholdet mellom regjering og opposisjon vært forholdsvis fredelig og avslappet. Brytningene rundt Lex Thagaard var et av unntakene som bekreftet den alminnelige tendens.»¹⁵⁴ Det ble lagt frem argumenter om hva som måtte være det konstitusjonelt demokratiske og det økonomisk kloke. I den økonomisk orienterte debatten handlet det om praktiske virkemidler. Når debatten av noen ble ført over i et konstitusjonelt spørsmål, handlet det ikke bare om virkemidler, men om mål. Hva ville egentlig Arbeiderpartiet med Norge? Da grov debatten seg dypere, og argumentene ble bitrere. Representanter fra Høyre og Venstre trakk enda en gang paralleller til autoritære samfunn. For professor i sosialøkonomi Wilhelm Keilhau var prisdirektør og Venstre-mann Thagaard en som forrådte sitt parti.¹⁵⁵

Striden i den partistyrte offentlige mening påvirket Norges økonomiske politikk; det var planøkonomien som sto på spill. Ulikt utenriks- og sikkerhetspolitikken, hvor motstanden knapt fikk puste, kom det her til en reell prinsipiell strid mellom Arbeiderpartiet og Høyre. Lex Thagaard ga som midlertidig anordning store fullmakter til Prisdirektoratet angående produksjon og prisfastsettelse og overskudd. Den gikk direkte og detaljert inn i hva som tilligger næringsliv og marked i et kapitalistisk samfunn. Begrunnelsen var varemangelen etter krigen. I 1947 ble anordningen under store protester fra borgerlig hold og næringsliv omgjort til foreløpig lov (Lex Brofoss). Var neste skritt – båret frem av sosialøkonomene til Brofoss – en vedvarende lov? Skulle planøkonomien føres videre også etter den mest krevende perioden etter krigen? Var det en Venstre-mann som skulle innføre sosialismen i Norge?

Med utkastene til pris- og rasjonaliseringslover ble Stortinget bedt om å delegere avgjørende myndighet til regjeringen når det gjaldt regulering av produksjon og priser. Dette var videreføringen av den såkalte Lex

Thagaard som etter manges mening hadde gått for langt. Grunnlaget for lovforslagene var lagt under krigen, med aner tilbake til komitéarbeid i mellomkrigstiden. Lovene kom opp til behandling i 1947 og ble da kalt Lex Brofoss etter finansministeren og samme år handelsminister. Høyres John Lyng var blant de førende kritikerne av lovforslaget, men angrepene var hardere fra andre.

I en kronikk i Aftenposten 7. juni 1952 med tittelen «Tilbake til det administrative enevelde» skriver høyesterettsadvokat Edvard Løchen at når både Stortinget og domstolene settes utenfor i praktiseringen av lovene, settes også demokratiet utenfor. I praksis vil den enkelte ikke vite om og når lov brytes. «Vi er alle lovbrøtere og kan hektes når som helst, og er dermed kommet i diktatorens ønsketilstand. Dette er en uverdigg tilstand som fremmer feighet og vilkårlighet og undergraver respekten for lov og myndighet i det hele. [...] vi må vekk fra denne uverdige og samfunnsfarlige tilstand og ikke vandre videre ut i hengemyren, slik som tilfelle vil bli om flertallets tvangsdirigering med talløse nye paragrafer og straffebud skal settes ut i livet.» Løchen avslutter: «Forslaget oser av fredelig opplyst landsfaderlighet, og det reelle innhold av skueretten økonomisk demokrati som bys oss er at den enkelte, arbeider og arbeidsgiver, settes ut av bildet som rettsbeskyttet og bestemmende: Vi vender tilbake til det opplyste administrative enevelde.»

«Hvor trives noe godt og stort i tvang?» Det er Henrik Wergelands ord som innleder Opplysningskontoret for pris- og rasjonaliseringslovforslagenes andre (av tre) samling med kommenterte sitater fra debatten i 1952 og 1953. Flere av kommentarene retter seg mot proposisjonen og gir et visst bilde av debatten i avisene i 1952. Den er tematisk inndelt, først med en oversikt over lovforslagene, videre med eksempler fra den økonomisk rettede debatten. Den er selektiv, men gjengir innlegg fra begge sider. Etter hvert kommer samlingen inn på temaer som formynderskap, statsdirigering, byråkrati og faren for sosialisme, som skulle bli kjente toner fra Libertas. Sitatsamlingen av debattinnlegg, kommentarartikler og ledere tegner et bilde av en tilspisset debatt som igjen tvinger regjeringen på defensiven. Motstanden til høyre for Arbeiderpartiet var unison, og argumentene kunne ta tak i både økonomiske, rettsstatlige og ideologiske poenger. Samlingen illustrerer en debatt der særlig opposisjonen får uttrykt hva regjeringen gjør galt og dermed hvor de selv står

i forhold til den. Opposisjonens ulike organisasjoner og aviser finner hverandre og kan finslipe sine synspunkter som opposisjon. Arbeiderpartiet må finne argumentene for en slik videreføring av den økonomiske politikken, fra finans- og skattepolitikk til kontroll av produksjon og pris. Men Arbeiderpartiet syntes å ha lite å stille opp mot både konkrete og saklige økonomiske motargumenter, og den mer sviende og pompøse kritikken som kom i form av begreper som: byråkratisk diktatur, åndelig uniformering, kollektiv dressur, kald materialisme, selvtilfreds systemdirigering, osv.

Fra en leder i Verdens Gang 8. oktober 1952, referert i samlingen: Det virker «fullstendig parodisk når Arbeiderpartiets talere bruker den prisstigning regimet selv har ansvaret for, som et argument for å vise at det er nødvendig med en ny prislov! Som om ikke Regjeringen hver eneste dag har hatt de mest vidtgående fullmakter til å regulere priser og fortjenester som den måtte ønske det!» Krass er også en leder i Lillehammer Tilskuer 23. februar 1953: «Nå har vi plutselig fått 30 000 arbeidsledige her i landet. Det er en tragedie for dem det rammer, men paradoksalt nok er det litt av en skjebnens gave til regjeringen. Nå kan den jo bare sette enda flere av sine planøkonomiske teorier ut i livet, og *regulere* oss tilbake til full sysselsetting! Apparatet ligger klart for hånden.»

Fra tid til annen nevnes sosialisme i arbeiderpressen, men stort sett som et noe vagt ideologisk signal. Bare opposisjonen setter prislovene i direkte forbindelse med et mål om å sosialisere næringslivet. Lederen i Verdens Gang 15. oktober 1952: «Av og til er det noen – blant dem selveste statsministeren – som plutselig plumper ut med den virkelige sammenheng, nemlig at loven skal brukes til å omforme selve samfunnsstrukturen, at den er en av redskapene til gjennomføringen av den moderne sosialismens program. Det er interessant, og det må man ikke glemme når forkjemperne for loven fremstiller den som et ris bak speilet, med det ene formål å hindre prismisbruk.» Redaktør i Verdens Gang Knut Greve 16. oktober 1952: «Her står to samfunnssyn mot hverandre, og de er helt uforenlige. Det ene synet hevder at samfunnet, Staten, er det viktigste og at det vesentligste av menneskets oppgave er til enhver tid og efter beste evne å fylle de samfunnsmessige behov som en eller annen instans innenfor samfunnet finner er tilstede. Det andre synet hevder at mennesket er det sentrale og at samfunnets oppgave er å gi

mennesket mest mulig uhindret anledning til å utfolde seg.» «Slik skal sosialismen fullbyrdes i Norge!», skriver Adresseavisen på lederplass 27. mai 1953. «Målet er sosialismen», heter det i lederen i Norges Handels- og Sjøfartstidende 4. mai 1953.

En hensikt med utgivelsen av sitatsamlingene er å vise at tilforlatelige økonomiske tiltak medfører en opphopning av byråkratiske mekanismer, som igjen kan føre til totalitære tilstander. Her kommer også noe av det mange vil kalle overtramp frem, for eksempel hos Hvoslef Eide i Verdens Gang 29. oktober 1952: «Jeg har ikke sett sosialismen fullbyrde seg i annet enn nasjonalsosialisme, har De?» Morgenbladet 24. mai 1952 var forsiktigere: «*Meningen* med en slik lov behøver ikke være å undergrave de konstitusjonelle organer, men *virkingen* kan lett bli den, selv om det ikke er tilsiktet. Hitler visste hva han gjorde, Arbeiderpartiet vet forhåpentlig ikke hva det gjør, og det er naturligvis en ganske vesentlig forskjell. Men det hindrer ikke at *konsekvensene* kan komme til å peke i samme retning.» I Morgenbladet siteres også fra Venstre-mannen Einar Ivelands foredrag på Norges Bondelags landsmøte om Sjaastad-komiteens innstilling om prislovene, der partifellen Thagaard var den sterke mann: «Lovforslaget er en måte å løse problemer på som fjerner den siste rest av personlig næringsfrihet og gjør folkestyret til en talemåte uten realitet – en sentralisering av den utøvende makt som i sin naturlige konsekvens må føre til den autoritære stat.»

Sitatsamling nr. III fra juni 1953 dekker komiteens innstilling og Stortingets avsluttende behandling av loven. Den viser at de sterkeste ordene faller i ledere i borgerlige aviser som Norges Handels- og Sjøfartstidende og Morgenbladet og i debattinnlegg fra en del intellektuelle som professor Wilhelm Keilhau, Sigurd Hoel og andre. Eksemplene fra odelstingsdebatten 29. mai 1953 viser en mer moderat språkbruk, men likevel skarp og konfronterende. Hans Borgen (BP/SP) mente at et slikt barnepikesystem kunne bli en ulykke for landet, og Høyres Sjur Lindebrække mente loven var i strid med et økonomisk demokrati og påpekte at forslaget tydet på at Arbeiderpartiet «ønsker å gjennomføre strukturendring i hele vårt økonomiske liv».¹⁵⁶ I den mer ideologiske delen av debatten festet mange seg ved statsminister Torps ord om at Arbeiderpartiets nye program vedtatt på landsmøtet i mars 1953, «er et nytt framstøt for å omforme samfunnet vårt i sosialistisk retning».

Dette var ord beregnet på et landsmøte, men ble hevdet å bekrefte at prisloven var et ledd i innføringen av sosialismen. John Lyng sa at loven kunne benyttes til å fremme den politikk en regjering ønsker, også av en autoritær regjering til å føre autoritær politikk. Han oppfordret alle til å spørre seg om det er riktig å overføre så mye permanent makt fra Storting til regjering.¹⁵⁷

Sigurd Hoel så skyggen av en tvangsstat i forslagene ettersom Norge «i stigende grad blir et sentralisert, regulert og dirigert folk, sauedriften Norge as». Lyng siterer med glede Hoels syn: «Kjernen i problemet er at fullmaktslover av denne type etablerer en sterk – og unødvendig – konsentrasjon av innflytelse hos regjeringen og administrasjonen. I formen var det riktignok bare tale om en lov som skulle gjelde på det økonomiske området. Men en slik konsentrasjon av makt og innflytelse vil så lett kunne få refleksvirkninger for andre – og mer vesentlige – samfunnsmessige relasjoner.»¹⁵⁸

Historikeren Francis Sejersted mener debatten om prislovene ble så giftig fordi den fikk en symbolfunksjon. To grunnleggende debatter om demokratiet og Norges fremtid ble ført sammen: En om en regulert økonomi, en annen om rettsstaten. Den første handlet om økonomisk rasjonalitet og «sosialisme», den andre om rettslige prinsipper for beskyttelse av borgeren. Arbeiderpartiet var bedre forberedt på den første enn den andre. Prisdirektør Wilhelm Thagaard kunne for øvrig vanskelig plasseres overbevisende i den ene eller den andre leir. Det meste av kritikken var da også saklig i den siste fasen i 1952–1953. Kritikken var etter Lyngs syn dels tradisjonell liberalistisk, dels (og i mindre grad) konstitusjonell. Presset gjorde virkning.

I Arbeiderbladet kom vendingen våren 1952. Fra å harselere over næringslivets tilgjorte panikk i mars, skrev Martin Tranmæl i april at rasjonaliseringsdelen av loven ikke var skikkelig behandlet av partiets organer. Tranmæl foreslo utsettelse. Noe var i gjære. Tranmæls forslag hadde en egen evne til å bli tatt til følge. I politikken er utsettelse gjerne et annet ord for vraking. Partiformann Einar Gerhardsen, partisekretær Haakon Lie og partiansatt Jens Chr. Hauge hadde snakket sammen. Senere kom flere artikler mot reguleringslovforslaget i Arbeiderbladet. Opplysningskontoret fikk vann på mølla og forsøkte seg med annonseboikott mot Dagbladet.¹⁵⁹ I mai ble det satt ned en intern komité med

Jens Chr. Hauge som ledende kraft, før regjeringen gjenopptok arbeidet og foreslo en endret proposisjon for Stortinget i september. Dette bygde i hovedsak på Thagaards syn.¹⁶⁰ Loven ble endelig vedtatt av Odelstinget og Lagtinget i mai/juni 1953 etter omfattende debatt.¹⁶¹

Med striden om en permanent pris- og rasjonaliseringslov i 1952–1953 bila Jens Chr. Hauge, Haakon Lie og Einar Gerhardsen, men uten statsminister Oscar Torp, striden ved å legge seg opp mot Thagaards Venstre-linje, med regulering snarere enn sosialisering. Eiendomsretten forble hellig. Rune Slagstad skriver at «Dagbladet seiret i Arbeiderpartiet». Styreformannen i Dagbladet, den drivende Thagaard sammen med sjefredaktør Einar Skavlan hadde argumentert sterkt mot Høyre og det moderate Venstre med Gunnar Jahn på den ene siden, og innad i Sjaastad-komiteen mot Arbeiderpartiet på den andre. Thagaard mobiliserte med flere artikler i Dagbladet, som avisen fulgte opp på lederplass.¹⁶²

Nye signaler kom fra Gerhardsen og Bratteli, spredt via Arbeiderbladet. Fra 1952 satt Gerhardsen, Lie og Hauge på partikontoret med Sjaastad-komiteens innstilling på bordet. Bratteli og hans departement hadde, etter et lengre møte med flere av fagstatsrådene, revidert Sjaastad-komiteens innstilling gjennom sommeren 1952. Brattelis perspektiv kan leses ut av hans skrift om prisloven fra 1952, med «Et hjelpemiddel til økonomisk stabilitet og fremskritt» som undertittel. Bratteli gjennomgår her utviklingen av industrisamfunnet og presenterer reguleringene som en teknisk-økonomisk nødvendighet. Her er ingen brennende visjoner om sosialismen; målet er å unngå økonomiske kriser og å utnytte produksjonsmuligheter. Fra Brattelis tid som finansminister skrives og sies det mye i samme gate, som aldri kunne få noen til å frykte at en sosialistisk planøkonomi av sovjetisk kaliber var underveis.¹⁶³

Rune Slagstad mener kursen ble lagt om påfallende raskt.¹⁶⁴ Noe av grunnen kan være at mindretallet i Sjaastad-komiteen tok hardt i da den la frem sin tilleggsinnstilling. Her antydes det at flertallet søker ikke bare en praktisk økonomisk ordening for en vanskelig tid, men et annet økonomisk system og samfunnsordning. Forslagene ble karakterisert som uhørt vidtgående. Høsten 1952 ble forslaget om rasjonaliseringslov droppet, og regjeringen Torp la bare frem Lov om priser og konkurransereguleringer. I Stortinget ble forslaget ytterligere utvannet, før loven ble vedtatt 1. juni 1953 med Arbeiderpartiets og Venstres stemmer. Arbeiderpartiet og

regjeringen var ved et vendepunkt. Den harde reguleringslinjen ble avløst av en mykere. De midlertidige fullmaktene i Lex Thagaard fra mellomkrigstiden og i Lex Brofoss fra 1947, ble i praksis oppgitt til fordel for indirekte inngrep via finans- og pengepolitikken. Økonomiske innsikter fra Ragnar Frisch og Erik Brofoss ble innløst i ønske om tverrpolitisk stabilitet.

John Lyng konstaterer da også i boken *Veksten i statens makt. Streiftog i reguleringspolitikken* fra 1958 at sosialismen for lengst var oppgitt. Alt fra 1935 gikk den sosialistiske bevegelsen inn i en fase av revisjonisme. Tanken om det gjennomdirigerte samfunn gikk i oppløsning nettopp da tilhengerne av denne tanken satt med makten: «Politisk-ideologisk er vel denne likvidasjonsprosess det mest dominerende trekk i de senere årtiers utvikling», skrev Lyng.¹⁶⁵ Men regjeringen har likevel forsøkt, skriver han, å spre reguleringstanken med overgang til mer generelle og varige fullmaktsbestemmelser. Det har ført til avhengighet av et voksende byråkrati. Reguleringen blir i sum omfattende og sterkt hemmende for næringslivet, og dessuten tjener ikke reguleringene sine formål fordi de mange tiltakene innvirker på hverandre. Lyng avslutter med å advare om at et samfunn som setter inn en rekke reguleringer ovenfra med et utall avhengighetsforhold, også utløser andre endringer, som et svekket spillerom for den frie kritikk som er nødvendig i et demokrati.¹⁶⁶ I boken presenterer Lyng en kritikk av reguleringspolitikken mangler på rasjonalitet med basis i juridiske og samfunnsøkonomiske – og vi kunne si sosiologiske – innsikter. Her er ingen pompøse anklager à la Libertas, men en inngående diskusjon av reguleringspolitikken generelt og fullmaktslovene spesielt, som kunne vært inspirert av Weber eller Pareto.

Det endte, etter hard debatt, med Arbeiderpartiets «tilbaketog» i den økonomiske politikken, en tese som rett nok er omdiskutert.¹⁶⁷ Regjeringsskiftet i 1951 ga mulighet til ny økonomisk kurs. Olav Meisdalshagen, som hadde forsvart Sjaastad-komiteens forslag, gikk ut av regjeringen og O.C. Gundersen var som justisminister garantist for «tilbaketog». Det samme var Trygve Bratteli som tok Meisdalshagens plass. Partiet la seg på en samarbeidslinje i 1953, som konstitusjonelt sett var en stødigere begynnelse på den sosialdemokratiske staten eller den sosialdemokratiske kapitalismen som ble modellen de neste tiårene. I kjølvannet av fullmaktslovene fikk vi en rekke åpninger med hensyn til berørte instansers

påvirkningsmulighet gjennom formelle og uformelle kanaler. Ganske sikkert skyldtes Arbeiderpartiets «selvbesinnelse», antar Martin Eide, at det fantes en arena for saklig offentlig debatt.¹⁶⁸ Debatten var krass og polemisk, men debatten fant sted i en avisoffentlighet som ga opposisjonen overtaket. Den borgerlige pressen kunne boltre seg. Takhøyden var av en annen verden enn i utenriks- og sikkerhetspolitikken. Dette, sammen med internasjonalisering av økonomien og voksende rettslig bevissthet, var med på å snu saken. Det Francis Sejersted omtaler som det antiliberale i Arbeiderpartiets politikk, tendensen til å se lover som middel til å utøve makt, fremfor som garantier *mot* makten, ble svekket.¹⁶⁹

Regjeringen ga etter for agitasjon i en fase der det parlamentariske spillet opplevde et trykk fra offentligheten som ikke kunne avvises som panikk fra en borgerlig presse. De konstitusjonelle argumentene falt ikke på stengrunn. I disse årene plasserte Arbeiderpartiet seg og sine ambisjoner innenfor en liberal konstitusjonell orden. Sejersted mener at man fra en sosialdemokratisk synsvinkel kan betrakte kampfasen som en formingsfase i retning en orden i sin egen rett, som følge av striden med sosialistiske og liberale krefter.¹⁷⁰ Denne striden, kan det legges til, fant for en stor del sted i den offentlige mening. En sosialdemokratisk orden var resultatet. Den ensidig statlige styringen ble avløst av et samvirke mellom offentlige organer og nærings- og finansorganisasjonene.¹⁷¹

Generelt, og over tid, må politikken ha følsomhet til å finne et stabiliserende nivå for intervensjon i samfunnet. Politikken bør ha mekanismer som hindrer den i å trenge inn i sfærer hvor den ikke kan rettferdiggjøre sin kontroll. Fravær av en uavhengig offentlig mening er ikke bare et demokratisk problem, men et styringsproblem. I den grad politikken forsøker å omdanne samfunnet til et politisk samfunn, dvs. samfunnet som omverden for politikken, løper den inn i legitimitetsproblemer og undergraver egen eksistens. Dette er ikke et argument mot eller for sosialisme, men et argument mot kapitalisme eller sosialisme uten følsomhet for hvor de legitime grensene for politikken virke går. I slutten av 1940-årene evnet Arbeiderpartiet å slå kontra, og sikret en funksjonell pluralisme. En skuffet venstreside var en lav pris å betale for de problemene som ville komme hvis regjeringen for alvor utfordret grensene for statens virke. Om disse grensene blir utydelige nok, blir de fraværende – det forsto Gundersen, Bratteli og Gerhardsen. John Lyng og

Høyre applauderte. Politikken må ha evne til å fastholde statens grenser. Debatten hjalp politikken i dette. Regjeringspressen var selv ute av stand til å hjelpe til med å belyse den antatte legitimiteten av fullmaktslovene. Sent, men ikke for sent, kom en opposisjon og en opposisjonell presse regjeringen til unnsetning.

Opplysningskontoret (1952)

Francis Sejersted konstaterer at konfliktene var harde, men at løsninger som alle parter kunne leve med, etter hvert kom på bordet. Striden endte med et kompromiss der opposisjonen ga mest, hevder Sejersted. Den endte også med at sosialdemokratiet fant et mer moderat styringsspor som bandt opposisjonen i en stabil politisk orden. Men før det kom til kompromiss, gikk, som vi så, næringslivets organisasjoner friskt til motangrep med brosjyrer, avisinnlegg og møter. Libertas mobiliserte. «Næringsorganisasjonene gikk i ventestilling med tørt krutt», skriver Berge Furre.¹⁷² Det tidligere nevnte «Opplysningskontoret for pris- og rasjonaliseringslovene» agiterte i så drastiske vendinger at det skapte problemer for Høyre og de andre borgerlige partiene. Det beslektede Libertas skulle utgjøre et problem for Høyre i mange år fremover, først med sitt hemmelighold og med sin ytterliggående agitasjon. Både i Sverige og Norge dannet næringslivet egne politiske organer på siden av partiene, som drev sin egen «opplysningsvirksomhet» overfor offentligheten.

Debatten gikk tidvis opp i storm styrke utenfor Stortinget. De hardeste kastene kom fra «Opplysningskontoret». Francis Sejersted skriver at flere har heftet seg ved «den uvante tone i debatten, en tone som altså var anslått allerede i innstillingen, men som i særlig grad ble brukt av det nevnte 'Opplysningskontoret'. Intensiteten og de uttrykk og karakteristikk som ble brukt, er ellers ikke vanlig i norsk politisk debatt i etterkrigstiden.»¹⁷³ «Opplysningskontoret» var en kampanjesentral som skulle nedkjempe Sjaastad-komiteens forslag. Igjen måtte John Lyng innta en modererende rolle: «Mange vil kanskje ennå huske kampanjen mot lovforslagene under vignetten – paragrafen og giftslangen. Polemikken var til sine tider så vidt tilspisset at jeg som fungerende gruppeformann for Høyre – fant det riktig å ta avstand fra den form som ble brukt.»¹⁷⁴ Opplysningskontoret var støttet av flere forbund i næringslivet. Aktiviteten

var omfattende: løpesedler, brosjyrer, annonser, plakater, foredragsturneer, lokale aksjonskomiteer med mer. En annonse over to spalter ble rykket inn tre ganger i 46 aviser, hvorav flere Arbeiderparti-aviser. Temaet i annonseserien var at «Reguleringslovene truer din frihet».¹⁷⁵ Møter ble annonsert og høytalere montert på biltak. På trikker i Oslo og Trondheim hang plakater med teksten: «Hvem skal bestemme, STATEN eller DU. Har vi benyttet friheten så dårlig at vi må avskaffe den?» Steinar Riksaasen skriver at «Når en legger til at en rekke utredninger, kommentarer til lovforslagene, manuskripter til foredrag osv. ble distribuert til en rekke personer og organisasjoner, forstår en at det ble lagt arbeid i kampanjen.»¹⁷⁶ Både Rolf Gerhardsen og John Lyng mener kampanjen hadde sin virkning, at den kanskje var avgjørende for at lovforslagene ble modifisert. På den annen side var store deler av kampanjen så intens og ytterliggående at den skjøt over mål. For Libertas var uansett prislovkampanjen et bevis på at organisasjonen hadde sin berettigelse. Kontoret opprettet underavdelinger i større byer, og Libertas og Opplysningskontoret dannet et koordineringsutvalg for aktiviteten.¹⁷⁷

Libertas

Det er liten grunn til å skille mellom Opplysningskontoret og Libertas i prislovkampanjen. Sammen med det som ble kalt Oslo-utvalget inngikk de i en samordnet informasjonskampanje mot Sjaastad-komiteens innstilling. Stort sett ble alt betraktet som «Libertas-propaganda». Libertas ble stiftet i august 1947 og hadde kanalisering av midler fra næringslivet til i første rekke Høyre som formål. Organisasjonen var ment å være hemmelig, men ble avslørt av Arbeiderbladet 16. oktober 1948: «Millionbeløp settes inn i kampen mot Regjeringen og Arbeiderpartiet. Handelsstanden, rederne og storindustrien starter valgkampen. Aviser som er for 'fritt næringsliv' blir hjulpet, borgerlige stortingsmenn får konsulenter, stor herregård kjøpt i Onsøy.» Og videre: «Arbeiderbladet er kommet over fortrolig sirkulære om en større aksjon som ledende menn i handelsstanden, industrien og i rederinæringen har satt i gang mot regjeringen og Arbeiderpartiet. Det går frem at denne aksjon er en tro kopi av en i Sverige. Sirkulæret viser at man i lengre tid har drevet 'opplysningsarbeid', og videre at aviser som går inn for 'fritt næringsliv'

blir hjulpet. En konsulentvirksomhet er satt i gang til nytte for aviser, tidsskrifter og stortingsmenn.»

Resten av arbeiderpressen fulgte opp, og Dagbladet uttrykte at det hele ga et nokså nifst inntrykk i et samfunn der åpent demokrati og renslighet i politikk skal være en hovedting.¹⁷⁸ Borgerlig presse ga i hovedsak organisasjonen sin støtte. I Aftenposten ble det tatt til motmæle mot alle de negative begrepene som særlig Arbeiderbladet benyttet for å understreke det antidemokratiske ved organisasjonen (en skummel virksomhet, storkapitalen i krigsrustning, en organisert sammensvergelse, en underjordisk, hemmelig organisasjon, osv.). For arbeideravisene var hemmeligholdet en indirekte innrømmelse av at spilleregler var brutt. Dette var ifølge Bergens Arbeiderblad et brudd med samarbeidslinjen som var blitt fulgt i etterkrigstiden. Når storkapitalen slik inngikk i en sammensvergelse, så var det å bryte Fellesprogrammets samarbeidsforpliktelser. Et annet argument mot Libertas var at de med penger kunne tilegne seg innflytelse over enkelte aviser. Libertas' argument var at etter som avisene selv ikke visste hvor pengene kom fra, kunne organisasjonen heller ikke influere på det redaksjonelle. Uansett, skrev arbeiderpressen, ville Libertas opplagt ikke støtte aviser som ikke sto på Libertas' linje i økonomiske spørsmål.¹⁷⁹

Hemmeligholdet var kun midlertidig, forsikret Libertas. Hensikten hadde vært å bygge en organisasjon sterk nok til å stå rustet mot angrepene fra sosialistisk hold. Dessuten var det klart at donorene ikke ønsket publisitet, ganske sikkert av hensyn til de fagorganiserte som neppe så med blide øyne på at arbeiderskapt overskudd skulle gå til denne organisasjonen. Hemmelighold hadde de borgerlige partiene som nøt godt av organisasjonens bidrag, respektert. Libertas var en del av næringslivets våpen i informasjonsstriden med arbeiderbevegelsen, og hadde avtaler med de borgerlige partiene med unntak av KrF. Generalsekretæren Trygve de Lange kom fra Høyres organisasjon. Selv om Høyre i voksende grad var ambivalent til denne organisasjonen, var Høyres sentrale politikere delaktige i dannelsen, og de samarbeidet med den. For Høyre ble etter hvert Libertas like mye av en klamp om foten som en støtte med sin rabiante næringsliberalistiske retorikk. Med våre dagers ord var Libertas en markedsliberalistisk organisasjon, som foruten å samle inn midler, agiterte for sine næringsfrihetlige synspunkter.

Det meste av de midler Libertas tilførte Høyres Pressebyrå fra 1947 skulle sluses uavkortet til avisene. Denne formen for styrt kanalisering av midler opphørte etter 1949 med et pressefond som overtok eiendomsretten til utstyret finansiert av Libertas. Utover i 1950-årene ble Libertas en pengesterk organisasjon som drev med konsulentvirksomhet, kursvirksomhet og publisering i mange former, slik som billedbladet NÅ. Frem til 1952 ble det lengre mellom budskapene fra Libertas i offentligheten, inntil striden om pris- og reguleringslovforslagene flammert opp i 1952–1953. Senere arbeidet Trygve de Lange for Høyre. En ny strid om Libertas oppsto i 1959 da Libertas aksjonerte overfor de borgerlige partiene. Høyres C.J. Hambro slo tilbake på vegne av partiens frihet i flere artikler i partiavisen Akkurat! i oktober 1959. Med etableringen av tidsskriftet Minerva i 1957, fikk Høyre et sterkere verdikonservativt grunnlag som styrket partiet overfor næringsliberalistene. Først i 1959/1960 kom det endelige bruddet. Partiet fant seg ikke i at Libertas ville ta over stadig mer av samordningen mellom de borgerlige partiene. Høyre ville gjøre seg mer stuert overfor det borgerlige sentrum.

Debatten etter avsløringen av Libertas ble tilspisset fordi næringslivets makt ble avdekket. Den satte demokratiet og Fellesprogrammets samarbeidsforståelse i et annet lys. Avsløringene førte saken til Stortinget. Ordskipet var hektisk fra 16. oktober 1948 og frem til stortingsdebatten om finansiering av partiene i slutten av november. Olav Oksvik tok saken opp 15. november og henviste til de siste måneders avisdebatt om Libertas-organisasjonen «*Industria*» og hemmeligholdet. Justisminister O.C. Gundersen svarte, også med henvisning til avisene. I debatten gis det et inntrykk av at ingen av representantene kjenner organisasjonene (noe Høyre-representantene meget vel gjorde). Saken ble utsatt og et granskningsutvalg skulle se på «finansieringen av partiene og pressen som må være av offentlig interesse». Men allerede i juni 1949 nedla de borgerlige representantene i utvalget sine verv fordi Arbeiderpartiets representanter ikke gikk med på at også Landsorganisasjonens støtte til Arbeiderpartiet skulle undersøkes. Utvalget ble lagt ned.¹⁸⁰ Med Arbeiderbladets avsløring opphørte støtten til partiene. Libertas bygde opp sin egen organisasjon, og tok opp kampen mot Sjaastad-komiteens innstilling. Libertas var aktive overfor Verdens Gang i den siste fasen av debatten om pris- og rasjonaliseringslovforslagene. Ønsket var en klarere politisk innsats for borgerlig samling enn den redaktør Chr. A.R. Christensen sto for.¹⁸¹

Atomvedtaket (1957)

I motsetning til striden om prispolitikken var den sikkerhetspolitiske opposisjonen partiintern. Den hadde til og med delvis støtte hos parti-formannen. Etter sitt besøk i Sovjet i 1955 kritiserte Gerhardsen forsiktig Arbeiderbladets linje i utenrikspolitikken. Arbeiderbladet kunne være for ensidig i sin dekning. Dette ble av flere tolket som en indirekte kritikk av utenriksredaktør John Sanness som i det meste fulgte utenriksminister Halvard Langes linje.¹⁸² Utfordringene var flere fra 1957 av og kulminerte foreløpig med dannelsen av SF i 1961. Mens Atlanterhavspakt- og Spania-sakene viser oligarkiets fullstendige kontroll overfor venstreopposisjonen, og mens fullmaktslovene viser Arbeiderpartiets jenkning gjennom offentlig debatt med en (særlig) borgerlig opposisjon, var turen kommet til en kjede av saker der partiet ble presset mer og mer fra en indre venstreside.

På landsmøtet i 1957 la Th. Kinn brått frem et benkeforslag om at atomvåpen ikke måtte plasseres på norsk område: «Arbeiderpartiet vil av all kraft gå inn for en øyeblikkelig stans av atomprøver i alle land. Atomvåpen må ikke plasseres på norsk område.» Kanskje var det Karl Evang som sto bak Th. Kinns forslag:¹⁸³ Ordstyrer Andreas Wormdahl klarte ikke å sluse forslaget til redaksjonskomiteen slik praksis gjerne var med «ville» forslag fra salen. Det ble vedtatt der og da. Strengt tatt var vedtaket en konkretisering av eksisterende avtaler med Nato, men likevel skjedde det til manges overraskelse og glede, blant dem 20-åringen Berge Furre som satt i salen. Og til Haakon Lies og Halvard Langes forargelse. Vedtaket bandt regjeringen når det gjaldt det som skulle behandles videre i Nato. Rolf Gerhardsen noterte for seg selv: «Haakon fly forbanna, Einar fornøyd.» I salen satt også journalisten Arne Hjelm Nilsen, som observerte ansiktsuttrykk og tok notater. Senere skulle han rapportere til Haakon Lie om de ledende representantenes holdning til vedtaket.

Hvordan kunne vedtaket skje? Ifølge Haakon Lie skjedde det fordi Gerhardsen ikke grep inn, ja, fordi Gerhardsen ønsket det slik! Th. Kinns benkeforslag burde ikke vært noe problem. Det var opplagt at atomvåpen ikke kunne utplasseres på norsk jord når vi ikke hadde, eller ønsket, fremmede baser. Og partiledelsen forsikret at basepolitikken lå fast. Men Lange ønsket å manøvrere fritt i Nato, og å holde den formelle muligheten åpen til å stasjonere taktiske atomvåpen på norsk territorium. Derfor så Halvard Lange, men også Jens Chr. Hauge (som i stor grad

hadde meislet ut Arbeiderpartiets og Norges basepolitikk), Haakon Lie og andre med bekymring på hva landsmøtet fant på. Arbeiderbladet med redaktør Olav Larssen og Per Monsen i spissen kommenterte ikke vedtaket på flere dager. Forholdet mellom Haakon Lie og Einar Gerhardsen kjølnet enda noen grader.

Et landsmøtevedtak kan ikke bare viftes bort. På Stortinget sa Halvard Lange likevel at Norge ikke burde binde seg i spørsmålet om mulig norsk disponering av atomvåpen. Også representantskapet i LO gjorde et vedtak som sa at Stortinget avgjør hvilke våpen det norske forsvaret til enhver tid skal være utstyrt med. Det var tydelig at omkamp ville komme ved neste korsvei, som var landsmøtet i april 1961. Et utvalg ledet av Jens Chr. Hauge arbeidet med å finne et kompromiss som kunne tolkes bredt. Landsstyret vedtok i januar 1961 en utvanning av vedtaket fra 1957. Men før det reiste Einar Gerhardsen på møte i Nato.

Paris-talen (1957)

Landsmøtet hadde gjort Arbeiderpartiets standpunkt til atomprøver og atomutplassering tindrende klart, men den norske offentligheten var likevel ikke kjent med hva den norske regjeringens delegasjon ville si i Paris. I Stortingets «utvidede» den 7. desember fikk ikke Stortinget fullstendig beskjed.¹⁸⁴ Gerhardsen holdt kortene tett til brystet, han ville holde mulighetene åpne lengst mulig. Gerhardsen hadde antakelig tanker om å opponere aldri så lite mot både Nato og egen utenriksminister. Gerhardsen fulgte tøværet i Sovjetunionen med interesse og hadde med stor suksess besøkt landet året før. Nå prøvde han ad omveier å forberede opinionen en smule. I november 1957 hadde den for DNA upålitelige Orienterings-mannen Knut Løfsnes et kort møte med statsminister Gerhardsen. Løfsnes ble bedt om å skrive i Arbeiderbladet om det forestående Nato-møtet i Paris. Gerhardsen ville ha et innlegg som gikk imot amerikansk utplassering av mellomdistanseraketter i Vest-Europa. Gerhardsen bestilte debatt! Henstillingen gikk rett inn i den spenningen som hadde utviklet seg blant annet mellom Gerhardsen og Lange.¹⁸⁵ I Arbeiderbladet, innvendte Løfsnes, tar de ikke imot annet enn løsninger på kaffekryssord fra meg. «Jeg skal ringe», sa Gerhardsen, «det bør stå i Arbeiderbladet før jeg reiser». Løfsnes skrev. Utenriksredaktør

Jacob Sverdrup syntes artikkelen var for kritisk overfor utenriksminister Lange, men hans mening var ikke av interesse; på trykk kom den, 2. desember 1957.

Nato var presset av Sovjet, og situasjonen innad i alliansen var antennelig. Paris-møtet fant sted kort tid etter den første Sputnik-oppskytningen. Kunne Sovjetunionen sende raketter rundt jorda, kunne de sende dem fra ett kontinent til et annet. Sovjetstaten ville utplassere mellomdistanseraketter i Øst-Europa og fisket i rørt vann med å foreslå Norden som atomfri sone. På denne bakgrunnen skulle regjeringslederne ta del i ministerrådsmøtet i Nato. Krefter var i sving som kunne svekke alliansens harde linje; kritikken kom fra den sosialdemokratiske opposisjonen i Vest-Tyskland og Storbritannia, som hevdet at den reelle trusselen var kjernefysisk opprustning av Europa. Bak den snart internasjonalt kjente Göttingen-appellen sto en gruppe verdenskjente forskere som oppfordret den tyske regjeringen til å avstå fra atomvåpen. Albert Schweitzers appell styrket de verdensomspennende protestene mot fortsatte atomtester. I Norge fulgte en rekke organisasjoner opp med en underskriftkampanje. Det polske forslaget om atomvåpenfrie soner og militært uttynnende områder i Sentral-Europa hadde medvind. Men USA hadde tilbudt sine allierte taktiske atomvåpen, og lojaliteten i Nato-samarbeidet måtte styrkes.

Gerhardsen og statssekretær Andreas Andersen tok toget til Paris. På turen brukte de mye tid på utkastet fra UD. Andersen var en mann etter Gerhardsens hjerte, nyansert i sine utenrikspolitiske vurderinger. Haakon Lie siterer Gerhardsens linjer om Andersens store utenrikspolitiske kunnskaper, men legger for egen del til at med den franske avisen *Le Monde* som bibel hadde Andersen opparbeidet seg en fransk skepsis til Nato-samarbeid, Halvard Lange og Utenriksdepartementet.¹⁸⁶ Han var «breddfull» av aversjon mot USA og Tyskland. Ja, for Andersen var atomvåpen selve djevelens verk!¹⁸⁷

I Paris ble utkastet diskutert med ambassadør Jens Boyesen, Halvard Lange, forsvarsminister Nils Handal og handelsminister Arne Skaug. Boyesen og Lange hadde innsigelser. «Om det endelige manuskript må en kunne si at det var resultatet av inngående drøftinger mellom de norske utsendingene», skriver Gerhardsen.¹⁸⁸ Lange likte ikke at Andreas Andersen bidro til endringer i utkastet. Han vokter sitt revir, skriver

Olav Gjærevoll.¹⁸⁹ Utkastet gikk langt i retning av et bestemt veto mot at Vest-Tyskland skulle få utplassere atomraketter, noe Lange så på som et brudd med Natos «solidaritetslinje».¹⁹⁰ Lange fikk Gerhardsen til å moderere seg noe, men talen gikk likevel langt i først å avvise utplassering av atomvåpen i Norge og deretter forsiktig å anbefale forslagene om militært uttynnede områder i Europa. Han anbefalte å utsette spørsmålet om utplassering av raketter i Vest-Europa, noe som kunne tolkes som «forsiktig» veto.

Gerhardsen bekreftet nok en gang at det ikke ville bli aktuelt med lagring av atomvåpen på norsk område: «Vi i Norge har heller ingen planer om å la opprette lagre av atomvåpen på norsk område eller installere utskyttingsbase for mellomdistanseraketter.» I talen bekreftet dermed Gerhardsen vedtaket på landsmøtet lansert av Th. Kinn. At talen var kontroversiell, sier en del om det sikkerhetspolitiske klimaet. I likhet med Th. Kinns vedtaksforslag uttrykte talen lite annet enn gjeldende politikk og var blottet for radikale forslag. Men USA hadde en annen holdning til fremmede styrker i andre land i fredstid og utplassering av atomvåpen.

Etter talen lå arbeiderpressen, især Arbeiderbladet, lavt i terrenget, klemte som den var mellom statsminister på den ene siden, og utenriksminister og partikontor på den andre. Avisen led alltid når partiet lå under for politisk spenning eller åpen strid. Dagbladet, Orientering og Friheten støttet Gerhardsen. I stortingsgruppen ble det snakket om et mulig utenriksministerskifte, og stortingsrepresentant Finn Moes navn ble nevnt.¹⁹¹ Gerhardsens tale i Paris samsvarte mer med holdningene til utenrikskomiteens formann Finn Moe enn med Halvard Langes.¹⁹² Både Finn Moe og Trygve Lie hadde vært kritiske til norsk tilslutning til Atlanterhavspakten av hensyn til FNs og Lies posisjon, og fordi det kunne provosere Sovjetunionen.¹⁹³ Den borgerlige pressen var mindre tilfreds. Det var reell uenighet i spørsmålet om ønskeligheten av forhandlinger mellom øst og vest, og i spørsmålet om bruk av atom- og rakettvåpen.¹⁹⁴ Siden Norges og Gerhardsens holdning hadde vært uavklart i offentligheten, kom talen overraskende. Gerhardsen fikk støtte av Nato-motstandere og av dem som ønsket et mer forhandlingsvillig Nato. Arbeiderpressen uttrykte forsiktig stolthet over den oppmerksomhet som talen fikk internasjonalt. Fra borgerlig side var kritikken påfallende forsiktig.

Aftenposten tolket Gerhardsens tale i beste mening. Det var om å gjøre å ikke skape splid i Norge av hensyn til Nato-oppslutningen.¹⁹⁵ Sterk kritikk av Gerhardsen ville satt en gnist bort i den sikkerhetspolitiske borgfreden som tross alt eksisterte. Borgerlig side var fullt klar over den voksende Nato-kritiske holdningen i Arbeiderpartiet. Som så ofte før ble reelle sikkerhetspolitiske spørsmål holdt unna det offentlige rom av hensyn til den tverrpolitiske konsensus. Utfordringen med å uttrykke støtte både til statsministeren og til Nato-solidaritet klarte utenriksministeren med sedvanlig diplomatisk kløkt i sin redegjørelse for Stortinget 23. januar 1958. Men mange fra Arbeiderpartiets venstreside var, med en viss støtte fra Venstres Helge Seip og Gunnar Garbo, kritiske til regjeringens utenrikspolitikk.

Halvard Lange sa senere at det i Paris ble sagt gale ting på galt tidspunkt.¹⁹⁶ Etter Langes smak var talen for demonstrativ. Tidligere justisminister for DNA Jens Haugland skriver at Lange «tok den kalde krigen i Europa som eit permanent fenomen. Dette skjønna eg at Einar Gerhardsen mislika meir enn noen annan».¹⁹⁷ Haugland skriver at «å stole på utenriksminister Halvard Lange var så å si et landsmøtevedtak i Partiet».¹⁹⁸ Men Gerhardsen glatter over. Han skriver om Lange: «Dersom det hadde vært noen grunnleggende uenighet mellom oss i synet på utenrikspolitikken, ville et så langvarig samarbeid vært utenkelig. Selvfølgelig kunne vi vurdere den utenrikspolitiske situasjon noe forskjellig, det skulle da også bare mangle. Men vi hadde ikke vanskeligheter med å finne fram til løsninger som vi begge fant å kunne godta. Jeg kan ikke huske at det noen gang ble vekslet et uvennlig ord mellom oss.»¹⁹⁹ Ikke desto mindre skal forholdet mellom Lange og Gerhardsen ha blitt anstrengt ettersom Gerhardsen fulgte tøværet i Sovjetunionen fra 1956 med stor interesse.²⁰⁰ I 1961 skal Gerhardsen ha foreslått at Lange skulle bli kringkastingsjef for å få ham ut av Utenriksdepartementet. Lange ønsket å bli hvor han var. For Jens Haugland er Lange et eksempel på at ingen bør være statsråd i samme departement i 19 år: Halvard Lange var fastlåst i Washington de siste fem–ti årene – Norge førte i realiteten ingen selvstendig utenrikspolitikk, «... men den som ikkje gjer noko sjøvstendig, gjer sjølvstendig heller ikkje noko særleg dumt.»²⁰¹ «Ein meir kne-mjuk tenar for Det kvite hus og Nato har vi aldri hatt i Norge.»²⁰²

Til historien om Gerhardsens tale hører det med at Halvard Lange modererte etter beste evne i sin egen tale dagen etter. Gerhardsens tale rokket verken ved Natos eller Norges utenriks- eller Nato-politikk. Paris-møtet vedtok å opprette lagre av kjernefysiske stridshoder. Noe mer var likevel i gjære. I november 1960 ble det arrangert en nasjonal aksjon mot atomvåpen, som samlet 223 000 underskrifter. Det var, slik Gerhardsen utvilsomt fornemmet, en voksende sikkerhetspolitisk kritikk i emning. SF ble stiftet i Oslo 15.–16. april 1961, og muligheten for en opposisjon innenfor partiet var avskåret. Det sentrale her er at hendelsen var med på å åpne et rom i offentligheten for utenriks- og sikkerhetspolitisk kritikk etter atomvedtaket på landsmøtet, og la grunnen for «påskeopprøret».

Påskeopprøret (1958)

I agitasjonen for merkesaker lå de fleste lavt i årene etter krigen. Det var streiker, men langt færre enn i mellomkrigstiden. Noen nye virkemidler ble likevel tatt i bruk: AUF benyttet brevkortaksjoner mot dannelsen av Libertas i 1949. Norges Godtemplar Ungdomsforbund benyttet brevkort i 1955 mot liberalisering av rusdrikklovgivningen.²⁰³ Blant de største og mest kjente underskriftsaksjonene utenom atomprotestene finner vi Folkebrevet fra Organisasjonenes Fellestråd mot utdeling av prevensjon til vernepliktige i 1948 med nesten 450 tusen signaturer. Foreldreaksjonen mot samnorsk samlet inn over fire hundre tusen underskrifter i 1951–1953. Demonstrasjonstogene mot atomvåpen og EEC i 1961 og 1962 var egnet til å vise styrke. Og i 1959 oppfordret bilorganisasjonene bileiere til *ikke* å kjøre bil i Oslo en dag mellom kl. 12 og 13 i protest mot nye bilavgifter. Som aksjonsform sto likevel påskeopprøret i særklasse.

Den 27. mars 1958 brakte Arbeiderbladet en notis på siste side om et utvidet samarbeid mellom USA og dets allierte. Formannen i den amerikanske atomenergikommisjonen sa at USAs allierte burde få atomvåpen og at atomlovgivningen burde mykes opp. Dette gikk ikke upåaktet hen i Sosialistisk studentlag, (Sos.Stud.) i AUF, som satte oppslaget i sammenheng med den vesttyske forbundsdays vedtak om utplassering av atomvåpen. Sos.Stud. så for seg spredning av atomvåpen til særlig Tyskland, som ikke bare ville sette en stopper for forhandlinger mellom supermaktene, men også besvares med atomopprustning i Øst-Europa.

Et åpent brev til utenriksminister Lange, offentliggjort i Arbeiderbladet 9. april 1958, var forfattet av Andreas Andersen, mannen som hadde bidratt til Gerhardsens tale i Paris. Han etterlyste en avklaring av Norges posisjon etter Paris-møtet. Også formannen i utenrikskomiteen, Finn Moe, hadde forsiktig støttet Rapacki-planen om atomfrie soner i Europa, og møtt kritikk i Arbeiderbladet.²⁰⁴

Sos.Stud og Orienterings-kretsen forfattet en felles resolusjon med regjeringen som adresse: Norge måtte benytte sitt veto i Nato mot atomopprustning av Vest-Tyskland. Dette var bare en naturlig konsekvens av statsminister Gerhardsens Paris-tale. «Atomvåpen til Vest-Tyskland vil føre til atomopprustning av Øst-Tyskland og andre øst-europeiske land. En hel verdens håp om avspenning og nedrustning vil være brutt». Formann i Sos.Stud. Berge Furre og Torild Skard dro til Stortinget og la frem resolusjonen for en av de mest Nato-skeptiske i stortingsgruppen, Sverre Løberg, som etter noen endringsforslag skrev under. I løpet av fredag 28. mars skaffet de ytterligere tre underskrifter på Stortinget. Fra Orienterings redaksjonslokaler ringte Berge Furre og Kåre Sollund til de «sikre» i Arbeiderpartiets stortingsgruppe, og nøstet seg videre utover til de mer forsiktige. Telefonnumrene fant de i Arbeiderkalenderen. Påsken gjorde at de traff på representantene privat, utenfor gruppepresset på Stortinget. Flere måtte kalles ned fra fjellet til nærmeste telefon. Senere leste aksjonsgruppen opp listen over dem som allerede hadde skrevet under, med god effekt. Målet var å få flertallet i Arbeiderpartiets stortingsgruppe til å skrive under. Resolusjonen ble oppfattet som en støtteerklæring til Gerhardsen etter Paris-talen og en naturlig forlengelse av landsmøtevedtaket året før. Snart hadde et flertall på 45 av Arbeiderpartiets representanter skrevet under. Så fortsatte aksjonen med initiativer overfor fagforeninger og fagforbund, og organisasjoner som representerte 300 000 arbeidere sluttet seg til aksjonen.²⁰⁵

Fredrik Hoffmanns hovedoppgave om studentaksjonen viser at den aldri var tenkt å nå de dimensjoner den fikk i offentligheten. Berge Furre og en gruppe andre studenter hadde i 1955 meldt seg inn i Sosialistisk studentlag for å radikalisere laget og drive det nærmere Orienterings politiske linje. Blant disse var også historiker Per Maurseth og forfatteren Georg Johannesen fra Bergen. De ga ut studentavisa Underveis, som med sin kritiske analyse av Arbeiderpartiets utenrikspolitikk kunne

minne om Orientering. Studentene fikk god kontakt med Orientering og redaksjonssekretær Finn Gustavsen. Da påskeaksjonen startet i 1958, var det naturlig å få praktisk hjelp av Orientering. Både Sollund og Furre var med i Orienterings-kretsen, og nå var de i full gang med sitt «opprør».

Da studentene nådde parlamentarisk leder Nils Hønsvald på listen, fikk de ikke overraskende klar beskjed om å stryke Arbeiderparti-representantenes underskrifter. Saken skulle avgjøres i Stortinget. Like viktig: Også partisekretær Haakon Lie var informert. Det hastet med å offentliggjøre resolusjonen og overlevere den til fungerende statsminister Ulrik Olsen før motreaksjonene kom. Påskeaften ble resolusjonen med underskrifter overlevert en motstrebende kommunalminister av Furre og Sollund, og samme dag offentliggjort via NTB og dekket av kringkastingen. Det var to dager til de første avisene kom ut etter påske. Redaksjonene ville få god tid til å oppfatte sprengkraften i resolusjonen.²⁰⁶

Ganske riktig, den 8. april tok flere store aviser opp resolusjonen på lederplass. Halden Arbeiderblad var den eneste arbeideravisen som var positiv til aksjonen denne dagen. For redaktørene i arbeiderpressen representerte aksjonen et dilemma. Den var vanskelig å ignorere, men representerte nærmest en ydmykelse av partiledelsen. Mange aviser lå lavt inntil opprøret var brakt under kontroll på Stortinget. Ennå hadde de ikke fått beskjed om hva de skulle mene og var tydelig i villrede om aksjonens legitimitet. De fleste politikere som uttalte seg, var negative fordi stortingsfolk etter deres mening skal behandle saker i Stortinget. På den annen side, et flertall av DNA-representantene hadde skrevet under på et syn som minnet om partiformannens standpunkt. Her var det fremgangsmåten mer enn innholdet som måtte kritiseres. Arbeiderbladet refererte aksjonen meget kort uten kommentarer.²⁰⁷ Arbeideravisene endte opp som negative til selve aksjonen, med unntak av Sunnmøre Arbeideravis. Dagen etter fulgte flere kommentarer og ledere, blant annet et innlegg av Halvard Lange i Arbeiderbladet hvor han påpekte at Norge var bundet opp gjennom Nato-medlemskapet. Den borgerlige pressen var negativ til aksjonens anti-Nato holdning og det de anså som manglende dømmekraft blant representantene som skrev under.

Torsdag 10. april fortsatte ledere og kommentarer å behandle saken. Mer enn debatt var det tale om proklameringer. Fredrik Hoffmanns

inntrykk var at: «Pressedebatten er ikke en debatt i den forstand at synsmåter utveksles og kommenteres. Debatten har mer karakter av en massiv politisk kampanje der visse synsmåter gjentas med maskinmessig regelmessighet i praktisk talt hele pressen, og andre synsmåter blir fullstendig oversett. Dette er kanskje også noe av forklaringen på at nivået i debatten knapt kan sies å ligge særlig høyt.»²⁰⁸

Via påskeaksjonen ble det opprettet flere kontakter med fagbevegelsen. Tendenser til nettverk førte til at sentrale folk i partiet fulgte Sos. Stud. nøye. Rolf Gerhardsen, formann i Oslo Arbeiderparti, gjorde det klart at forbindelsene til fagbevegelsen måtte avbrytes. Rolf Gerhardsen så Orientering og Sos.Stud. som en allianse og antok at Orientering i realiteten sto bak påskeaksjonen. Ganske riktig førte aksjonen Sos.stud. og Orientering nærmere sammen, og redaksjonssekretær Finn Gustavsen hadde en viktig, men tilbaketrukket, rolle i aksjonen.²⁰⁹

Så ble det slått retrett: Hele 42 representanter i Arbeiderpartiet hadde skrevet under, men måtte nå ta avstand fra sine egne handlinger. Støtten til Gerhardsens linje kom for sent – han hadde gitt opp kampen mot Halvard Lange, Jens Chr. Hauge og Haakon Lies harde linje. Furre og Sollund ble innkalt på teppet til formann i Oslo Arbeiderparti, Rolf Gerhardsen. De skulle innse at de hadde forbrutt seg mot partiets vedtekter om fraksjonsvirksomhet. For Furre og Sollund var aksjonen derimot i tråd med partiets vedtak og en støtte til Gerhardsens linje. «Vi startet vår aksjon for å utløse en opinion som vi var overbevist om var latent i hele det norske folk. Det var en klar politisk aksjon – og hva var da mer naturlig enn å vende seg til våre representanter på Stortinget og be dem gå i brodden sammen med de fagorganiserte?»²¹⁰ Men ledelsen i stortingsgruppen hadde gjenvunnet kontrollen: «Ordrbruken var kvass da parlamentarisk leder Nils Hønsvald svingte pisken. En unngikk med omhu direkte å irettesette erfarne karer som Meisdalshagen, Fjeld og Sverre Løberg. Men representanten Treholt fra Brandbu fikk beskjed om å holde seg til landbrukspolitikken!»²¹¹

Som Haakon Lie påpeker, utnyttet påskeaksjonen den spenningen som hadde utviklet seg mellom statsminister Gerhardsen og stortingsgruppen på den ene side og særlig utenriksminister Lange og partikon-toret på den andre. Det uangripelige poenget var at den uttrykte støtte til partiformannen og statsministeren. Kritikken av aksjonen kunne derfor

ikke angripe innholdet, men selve bruken av offentligheten. Den 15. april vedtok stortingsgruppen at spørsmål om atomvåpen skulle behandles i Stortinget før Natos rådsmøte, og at stortingsgruppen vil ta sine standpunkter i gruppen og i Stortingets organer. Uttalelsen lyktes i sin tvedydighet. Den la vekt på forhandlinger foran ensidig opprustning, og kunne regnes som en seier for aksjonistene. Tyngre å svelge for studentene var at Norge måtte ta sine nødvendige forpliktelser som medlem av Nato-samarbeidet.²¹²

Med få unntak sluttet arbeideravisene opp om ledelsens linje og avspeilte ikke motsetningene i stortingsgruppen og ellers i partiet. Kontrollen over pressen fra partikontoret og Arbeidernes Pressebyrå var gjennomgående. Hoffmann fant at den utenrikspolitiske offentligheten lå tilbake for andre temaer. Pressen manglet åpenbart øvelse i utenrikspolitisk debatt: «Pressens forvirring første dag er i så måte betegnende, likeledes argumentasjonen om selve saken er uhyre sparsom.»²¹³ Det virker, mener Hoffmann, som om avisene ikke har oversikt over hvilke argumenter de skal gripe til og derfor bare fremsetter påstander om resolusjonen og underskriverne. Hoffmann mener at noe av mangelen på journalistisk modenhet bunner i pressens absolutte tillit til Halvard Lange. Hans synsmåter gjenfortelles slik elever hengivent gjengir lærdom fra sin lærer.

De borgerlige partiene og ledelsen i Arbeiderpartiet og LO påpekte at aksjoner som denne undergraver den enighet som er nødvendig i utenrikspolitikken. Enighet var et dogme som ble ivaretatt gjennom fravær av ukontrollerbar debatt og gjennom overvåking av potensielle avvikende miljøer og personer. Dette var i første rekke Langes, Lies og Nordahls linje. Oligarkiet i partiet og LO hadde av hensyn til parti-lojaliteten ikke åpnet for antenner som kunne ta inn signaler om den utenrikspolitiske stemningen blant ulike grupper. Orientering ble avvist og fortiet. Partiavisene var både talerør for ledelsen og beskyttelse mot uønskede synspunkter. Beskyttelsen hadde allerede lenge fungert som overbeskyttelse og dermed en underutviklet evne til å håndtere motbør: «Man skriver og taler om en 'enstemmighet' om utenrikspolitikken som ikke er reell, og som man selv vet ikke er reell. Hadde de vanlige politiske kanaler vært åpne for alle politiske strømninger, ville man også ha visst hvor stor opposisjonen mot utenrikspolitikken var, og hadde sannsyn-

ligvis ikke behøvd å frykte noe opprør.»²¹⁴ Dette er en grunnleggende sannhet som alle partier skulle erfare. En åpen offentlig mening fungerer bedre som styringsverktøy enn en partiredigert presse.

Få aviser utenom Orientering, Friheten og Dagbladet støttet aksjonen, kunne Lie fornøyd konstatere.²¹⁵ At opprøret i det hele tatt kunne finne sted, skyldtes etter Lies mening Gerhardsens avsporinger som førte med seg en stadig mer aksjonistisk opposisjon fra Orientering og kommunistene. Haakon Lie observerte korrekt at det nå var tilløp til elementer som benyttet underskriftslisten og pressen til å gjøre seg synlige som opposisjon overfor regjeringen. Dynamikken i triangelet posisjon, opposisjon og offentlig mening var tydelig i harde konflikter tidligere i 1950-årene, men da i første rekke i konflikter mellom regjeringen og den (primært) borgerlige opposisjonen. Nå viste triangelet seg som modell også for partiinterne konflikter. Eksposeringens kraft viste seg som politisk våpen for en opposisjon som ellers var fragmentert og svak. Eksposeringen var et brennglass som fokuserte og forstørret.

Påskeopprøret tinte bort med påskesnøen, skriver Venstres Gunnar Garbo.²¹⁶ Studentene var nå en erfaring rikere når det gjaldt Arbeiderpartiet og politisk kampanjearbeid. Aksjonen var ingen køpenickiade for Haakon Lie, som for Gerhardsen, men et kupp: «Kuppet lyktes fordi stortingsmennene våren 1958 ennå ikke hadde møtt den politiske svindel som siden er blitt en del av vårt daglige liv.» Svindelen Haakon Lie tenker på, er politiske aksjoner av forskjellig slag iverksatt av utenomparlamentariske grupper. Det skulle bli verre, med atomdemonstrasjoner, EF, Nei til atomvåpen, Nei til Vietnamkrig osv. Det er sannsynlig at partiets behandling av opprørerne ga energi til denne «politiske svindelen»: Med påskeopprøret, skriver Gustavsen, var det «kommet til et vendepunkt både for Orientering og for partiledelsen i dens syn på avisa. Den hadde aldri vært elsket, men hos en del arbeiderpartiledere, jeg tror særlig Einar Gerhardsen, fantes en viss erkjennelse av at partiet var 'skyld i' Orientering ved at partipressen hadde vært stengt for debatt om utenrikspolitiske spørsmål.»²¹⁷ Historikeren Berge Furre, en av de unge bak «opprøret», omtaler aksjonen som kun en episode, men som tross alt viste at uroen omkring sikkerhetspolitikken i Arbeiderpartiet var mer omfattende enn mange da hadde inntrykk av.²¹⁸ Orientering fikk luft under vingene. Frontene mellom de unge radikale og partiledelsen

hardnet til. Da student og påskeaksjonist Kåre Sollund skulle tale i Orkanger 1. mai 1959, ble han fysisk fjernet og arrangementskomiteen avsatt. Da Orienterings 1. mai-nummer kom ut det året, fikk redaktøren av Telemark Arbeiderblad politiet til å gripe inn mot dem som solgte avisen i Skien.²¹⁹

Et år etter påskeopprøret ble Berge Furre, Kåre Sollund og Kjell Gjøstein Resi suspendert fra AUF. En reise til Øst-Tyskland var begrunnelsen. Haakon Lie og AUFs formann Bjartmar Gjerde hadde trolig snakket sammen.²²⁰ Kanskje lot AUF-ledelsen Sos.Stud.-folkene reise til Øst-Tyskland for å få et påskudd til suspensjon. Dagbladet spekulerte på om Arbeiderpartiet ville ekskludere hele Orienterings-gruppen.²²¹ Et klart flertall i Sos.Stud nektet å godta suspensjonene. Et mindretall, de 12 edsvorne som de ble kalt, (blant andre Gro Harlem, Per Brunvand, Knut Frydenlund og Kaare Sandegren) gikk ut med Bjartmar Gjerde for å rekonstituere forbundet (A-stud).

Cuba-saken (1959)

1950-årene er ofte betegnet som preget av politisk orden, med nye velferdsreformer, stabile flertallsregjeringer, overvåkning av sosialister og kommunister og fravær av utenrikspolitisk debatt. Debatt ble derimot ført om industripolitikken. Den parlamentariske situasjonen hindret ikke opposisjonen i å fremme kritiske interpellasjoner. I den mer prinsipielle debatten i Stortinget om organiseringen av den statlige industrien og den konstitusjonelle kontrollen fant det likevel sted en tilnærming mellom posisjon og opposisjon om grunnleggende prinsipper.²²² I 1957 forelå en enstemmig innstilling fra en spesialkomité som understreket Stortingets kontrollbehov og industribedriftenes plikter. Det politiske sprengstoffet var likevel til stede angående omfanget av statens direkte involvering i industriprosjekter.²²³ Embetsverkets håndtering av dette lå i mørke. Et annet problem skulle, etter opposisjonens mening, bli regjeringens moderate interesse for Stortingets kritikk: «Vi følte det slik at opposisjonen ikke i liten grad ble neglisjert – at den politiske beslutningsprosess langt på vei ble flyttet over fra stortings-salen til Arbeiderpartiets grupperom.»²²⁴ Regjeringens håndtering av Cuba-saken satte dette på spissen.

Dagbladet hadde 21. november 1958 et lite oppslag om dansk eksport av ammunisjon til Cuba, som vakte debatt. Notisen ble lagt ved da saksbehandlerne i UD frarådet eksport til Cuba, men uten å begrunne det i stortingsvedtaket av 1935 som forbød våpeneksport til land i krig eller borgerkrig. Begrunnelsen var bare at det var uro i landet. At det var borgerkrigsliknende tilstander på Cuba var UD selvsagt vel kjent med. Raufoss fortsatte likevel sine forhandlinger med Batista-regimets offiserer, og en ny søknad ankom UD, nå supplert med opplysninger om at rundt 250 ansatte kunne miste jobben om eksport ikke ble gitt grønt lys. Industriminister Gustav Sjaastad formidlet trolig til handelsminister og fungerende utenriksminister Skaug at det ikke var noen vei utenom. Eksportlisens burde gis.

Fabrikken hadde fått bistand av nestlederen i styret for Raufoss, Jens Chr. Hauge. Han tok del i forhandlingene med Cuba.²²⁵ Men Raufoss kunne ikke levere så mye ammunisjon så raskt som Cuba ønsket. Så Hauge foretok en vri. Han sørget for at amerikansk ammunisjon på beredskapslagre i Norge ble solgt til Cuba. Lagrene skulle etterfylles senere. Faren for overtallighet ved Raufoss gikk foran Norges regler for våpeneksport og for håndtering av amerikanske våpenlagre i Norge.²²⁶ Hauge befant seg i perfekt posisjon til både å arrangere salget og øve press på UD. Som Arbeiderpartiets grå industrielle eminense, gjorde han mer for regjeringen enn offentligheten kunne få vite.

Den 4. desember 1958 ga regjeringen eksporttillatelse, etter anbefaling fra Skaug som la vekt på at varsel om oppsigelse var sendt ut til flere hundre mann. Det var en redusert regjeringsforsamling som behandlet saken. Utenriks- og statsministeren var på reise i India. Justisminister Jens Haugland og forsvarsminister Nils Handal var også borte.²²⁷ Trygve Bratteli var fungerende statsminister, men forholdt seg taus. Jens Haugland skriver at Bratteli stakk halen mellom beina. Denne saken bedret ikke forholdet mellom formannen og nestformannen i Arbeiderpartiet. Gerhardsen alene måtte rydde opp da han kom hjem. Lisens ble gitt fordi regjeringen ikke hadde drøftet saken i lys av et enstemmig stortingsvedtak fra 1935 om forbud mot våpeneksport til land i krig eller borgerkrig. Kanskje var vedtaket heller ikke kjent av UD's folk.²²⁸ Uansett om dette vedtaket var juridisk bindende eller ikke i 1958, var det utvilsomt moralsk bindende, påpekte John Lyng i stortingsdebatten senere.²²⁹ Lille julaften

1958 gikk «M/S Spononia» fra Drammen med ammunisjonen med kurs for Havanna.²³⁰ Statsminister Gerhardsen og utenriksminister Halvard Lange var tilbake i Norge, men stoppet ikke skipslasten. Skipet ble losset i Havanna 21. januar 1959 – av Castros folk. Batista-regimet var styrtet, det hadde bare rukket å betale for lasten.

Aftenposten hadde fått kjennskap til lasten som var på vei over Atlanteren.²³¹ Imidlertid skulle det vise seg at Aftenposten ikke medførte noen umiddelbar risiko for Raufoss. Da Aftenpostens journalist orienterte sjefredaktør og stortingsrepresentant for Høyre Herman Smitt Ingebretsen om saken, var beskjeden at avisen *ikke* skulle offentliggjøre noe om saken før andre aviser. Aftenposten skulle ikke være den første avisen som publiserte en såpass kjedelig sak for Norge! Disponent i Raufoss takket Aftenposten for omtanken.²³² Dermed ble det ikke Aftenposten, men «Sjøfarten» som 19. februar 1959 kunngjorde på første side: «Millioneksport av norsk ammunisjon til borgerkrigslandet Cuba».

Cuba-saken var i gang og foregikk i fire «akter», skriver Gerhardsen.²³³ Dagbladet og Arbeiderbladet fulgte opp med flere oppslag. Arbeiderbladet og Høyres pressekontor konstaterte at det var gjort feil, men at livet gikk videre. Andre aviser fulgte opp – ifølge justisminister Hauglands «vår demoraliserte presse, med VG i spissen».²³⁴ Arbeiderbladet måtte bare opplyse at eksporten brøt med norske regler. Stortingsdebatten 11. mars munnet ut i mistillitsforslag fremlagt av de borgerlige partiene. Statsminister Gerhardsen overrasket med – etter at medlemmer i Arbeiderpartiets gruppe hadde slitt med å forsvare regjeringen – å ta selvkritikk: «Når jeg ikke vil gi meg inn i noen debatt, så er det fordi jeg ikke vil komme i en forsvarsstilling i en sak der jeg i prinsippet er enig med dem som har reist kritikken.» Med det utsagnet var det ikke bare Skaug som fikk en kalddusj, men også fungerende statsminister under regjeringsbehandlingen, Trygve Bratteli.

Så kunne «Sjøfarten» 27. august avsløre at deler av ammunisjonen var utlånt fra amerikanske lagre. Ammunisjonen var produsert av Raufoss, men betalt av USA og utplassert i Norge som beredskapstiltak.²³⁵ Det var forbudt å sende ammunisjonen ut av landet. Avisen fulgte opp noen dager før kommunevalget. Forsvarsdepartementet dementerte, men måtte senere dementere dementiet. Dermed var det ikke bare lisensregler som var brutt, men også avtalen med USA. USA hadde Cuba

på sin våpenembargo-liste. Opposisjonen krevde at alle dokumenter i saken skulle legges frem for Stortinget. Da militærkomiteen la frem sin innstilling i mai 1960, ble det enda mer debatt og igjen var Gerhardsen i ilden. «Sjøfarten» kommenterte i en leder tredje juni 1960 at « ... det kan ikke unngå å slå en at Hr. Gerhardsen faktisk har oppnådd det som fra første stund av var hans store og bestemmende hensikt: det å redde Partiet, å berge det frelst gjennom brenning og vær.»²³⁶

Redaktør Hønsvalds parlamentarisme (1959)

I debatten i mars etter at mistillitsforslaget ble fremmet, sa gruppeleder og visepresident Nils Hønsvald de utvetydige ord: «Opposisjonen kan ikke regne med å få flertall for et mistillitsforslag. Det vil neppe noen gang hende at noen representant for Arbeiderpartiet stemmer for et borgerlig mistillitsforslag rettet mot sitt eget partis regjering. Hvis Arbeiderpartiet av en eller annen grunn ønsker regjeringsskifte eller endring i Regjeringens sammensetning, fremmes dette ønske på annen måte enn ved åpent mistillitsvotum i Stortinget. Det skyldes ikke en urokkelig mur rundt statsrådene, men ganske enkelt at vi foretrekker andre fremgangsmåter.»²³⁷

Venstres formann Bent Røiseland ble forarget: «Innlegget frå hr. Hønsvald er noko av det mest oppsiktsvekkjande eg nokon gong har høyrte i Stortinget. Her seier han at det er klårt at ein medlem av Arbeidarpartiet aldri vil røyste mot si regjering når det gjeld eit alvorleg spørsmål. Medlemer av Arbeidarpartiet vil aldri røyste for eit mistillitsframlegg. Det vil ikkje kunne hende noko slikt no som det hende i den tida Venstre hadde regjeringsmakta, at folk i regjeringspartiet som var usamde med si regjering, fylgde si overtyding og røysta mot Regjeringa. No har hr. Hønsvald, den parlamentariske føraren for Arbeidarpartiet, sagt til Stortinget og sagt til det norske folk at i viktige spørsmål tel ikkje argument i Stortinget. Eg synest det er heilt forstemmande å måtte konstatere noko slikt.»²³⁸

Den ifølge Røiseland oppsiktsvekkende og forstemmende uttalelse beskrev 1950-årenes parlamentarisme, i alle fall en viktig side av den. Den «hønsvaldske» parlamentarismen, skriver Trygve Bull, var den konsekvent gjennomførte klassiske parlamentarisme. «En partigruppe som akter å øve

innflytelse på sammensetningen av sitt eget partis regjering, gjør dette ikke i åpent stortingsmøte, men i – fortrinnsvis lukkede – partimøter. Om dette systems nødvendighet har jeg aldri vært i tvil, vel å merke under de forfatningsmessige forhold vi har i Norge for tiden. Man slutter seg til et parti, får tillitsverv der fordi man deler partiets grunnsyn, og eventuelt er valgt på partiets program. Ingen representant kan evne å sette seg inn i alle saker, i alle fall i detalj.»²³⁹ At representantene må stemme med flertallet i sitt parti i de fleste typer saker er ikke noe spesielt for Arbeiderpartiet.

Og; med Arbeiderpartiets rene flertall og partipressen var det ingen dynamisk tredjepart å spille på. Journalistikken presenterte noen kjensgjerninger, men gravde ikke og fikk ikke frem noen dynamikk som opposisjonen kunne benytte. Opposisjonspressen var kritisk, men hadde ingen mulighet til å drive saken videre. Debatten utenfor Stortinget var utrent og famlende. Parlamentarismen omfattet ennå ikke den offentlige mening som fullt ut dynamisk og egenmektig part – det ble med de nakne tall fra Stortingets avstemninger. Med årene skulle regjeringen få en reell opposisjon og en pågående offentlig mening på nakken.

Likevel, uttalelsen ble oppfattet som utslag av den velkjente DNA-arrogansen. Arbeiderpartiet kunne åpenbart ikke gjøre feil. Ytringen ble også tolket som et uttrykk for generell partidisciplin også utenfor Stortinget. Kanskje var den en påminnelse til egne rekker, ikke så lenge etter påskeopprøret. Neglisjeringen av offentlig debatt skaffet regjeringen flere problemer de neste årene. En delikat situasjon oppsto i dobbel forstand – for den borgerlige pressen dannet det seg en mistanke om at det kunne ligge flere skjeteletter i det industripolitiske skapet. Og for det andre kunne slike saker – om noen – skape «parlamentariske situasjoner». Ordene som falt i Cuba-saken var skarpe; det var som om de borgerlige var ved å konsolidere seg som opposisjon, som om regjeringens lange regjeringssperiode og tilhørende arroganse mobiliserte og samlet de borgerlige partiene. Stemningen sprang ikke alene ut av opposisjonen, men ble formulert og fordøyd gjennom gjentatte oppslag i den borgerlige pressen. Som under striden om slagene om fullmaktslovene i 1952–1953, erfarte opposisjonen at den selv eide en moralsk og retorisk autoritet som var langt sterkere enn den parlamentariske underlegenheten skulle tilsi. I mangel av parlamentarisk makt, måtte den retoriske innflytelsen finslipes.

Langsamt filtrerte den seg gjennom. I offentligheten var stillingen mellom posisjon og opposisjon mindre opplagt enn på Stortinget. Langsamt var makten på retrett, først i pressen, så i stortingsalen, snart på tv.

I striden mellom posisjon og opposisjon skottes det mot velgerne og opinionen, den tause bisittende tredjepart. I 1950-årene var denne opinionen i stor grad styrt av partienes lojale og politisk redigerte presse, og kunne ikke betraktes som uavhengig. Dette var en periode i norsk politikk hvor politikerne måtte lede sitt parti etter eget skjønn – uten klare signaler fra folkemeningen. Her lå faren for maktarroganse: «Gjennom sitt flertall i Stortinget hadde Arbeiderpartiet så utvilsomt den konstitusjonelle makt», skriver den konservative opposisjonens Sjur Lindebrække – «det var spørsmål om måten å håndheve makten på. Det er ikke riktig å snakke om maktmisbruk – snarere en tilvenningsprosess i bevisstheten om at en beslutning av Arbeiderpartiets gruppe i realiteten var ensbetydende med et stortingsvedtak.»²⁴⁰

Denne fortroligheten med politisk makt gjorde seg gjeldende på flere vis. Da Odvar Nordli kom på Stortinget som varamann i 1957, møtte han nettopp Nils Hønsvald. Redaktøren i Sarpsborg Arbeiderblad fra 1929 til 1969 var også fast representant og gruppeleder. Nordli spurte denne noe fryktinngytende skikkelsen om hvor han kunne finne sakspapirene for dagens møte: «Han så skarpt på meg og lurte på hva jeg skulle med dem. Jeg sa at jeg hadde tenkt å finne ut hva som skulle behandles. 'Du har ikke kommet hit for å lese dokumenter, du har kommet for å stemme', kom det med ettertrykk fra Hønsvald.»²⁴¹ Dermed hadde Nordli fått en første elementær leksjon i Hønsvalds parlamentarisme. Tilvenningen av makt kan også belyses med DNA-representanten Olav Oksviks kjente svar da han etter krigen ble spurt om hva han mente om den politiske situasjonen: «Det er ingen politisk situasjon, Arbeiderpartiet har 85 representanter.»

Før makten korrupperer, setter den sine arr: Komitésekretær i finanskomiteen Haakon Bingen var også medlem av Arbeiderpartiet, og under regjeringen Borten fra 1965 deltok han på møtene til arbeiderpartifraksjonen i komiteen. Gunnar Berge bemerker at det var en praksis, og et klart overtramp, som hadde utviklet seg da Arbeiderpartiet hadde rent flertall.²⁴² Arbeiderpartiet brukte også Stortingets kallesignal for å varsle egne gruppemøter, skriver Gunnar Berge, noe Anders Lange skal ha fått en

slutt på.²⁴³ Om Stortinget var «i eksil mellom Elverum og Kings Bay» som Jens Arup Seip sa, var opposisjonen til gjengjeld så parlamentarisk frustrert at den uten store vanskeligheter fant sammen.

Journalisten Tron Gerhardsen oppsummerer klimaet i etterkrigstiden: «I 1950-årene diskuterte vi ikke utenrikspolitikk. De aller fleste, også Rolf og sønnen, trasket trofast i den umælende flokken. Fiendebildet var vedtatt. Å reise tvil om medlemskapet i Nato var verre enn å banne i kjerka. Utenriksminister Halvard Lange *var* norsk utenrikspolitikk, og Partikontoret vokter de vedtatte sannheter.»²⁴⁴ Tron Gerhardsen må medgi at så sent som i 1957 grodde lojaliteten til USA uten forbehold. Men frykten for å mene og si ting som ikke var partiets politikk, produserte opposisjon. Ensrettingen fikk uintenderte effekter. Da Tron Gerhardsen kom med i styret i Sos.Stud i 1956, trodde han knapt egne ører: Der blomstret den åpne opposisjonen til landets og DNAs utenrikspolitikk. Da Tron Gerhardsen ber Berge Furre om å være med på å spre brosjyrer, svarer den unge Berge: «Du Tron, eg har ikkje tid, eg driv berre med politikk.»²⁴⁵

Offentlig mening som legitimitet

Hvem skal vokte vokterne? Fredrik Sejersted avslutter sin doktoravhandling om Stortinget som kontrollorgan, med det klassiske spørsmålet.²⁴⁶ Hvem skal holde øye med Stortingets kontroll av regjering og embetsverk slik at den verken misbrukes eller sløves? Ifølge den såkalte ansvarsringen er svaret rett og slett borgeren. «Det er en følge av parlamentarismen, som har svekket den klassiske maktfordelingens horisontale og gjensidige kontroll mellom uavhengige statsorganer, og erstattet den med en vertikal kontroll, som utøves av borgerne på valgdagen.»²⁴⁷ Sejersteds slutning er at denne kontrollen i praksis er beskjeden, at den parlamentariske kontrollen slik sett ikke er underlagt kontroll. Det er kanskje ikke så farlig, mener Sejersted, folk må ha en viss porsjon tiltro til sine politikere. Viktigere er at de folkevalgte er underlagt en språklig selvdisiplin som hever og skjerper debatten. Den parlamentariske arena fungerer ikke etter inkvisitoriske, men diskursive, regler. I lys av parlamentarismen vil regjeringen alltid ha sine egne i det kontrollerende organet – Stortinget – som forsvar mot opposisjonens kritikk. Men både posisjon og opposisjon

skal konkludere sammen, et faktum som bevirker en selvdisiplinerende og offentlig debatt, der deltakerne alltid (kanskje mer og mer) vil ha Stortingets anseelse i bakhodet. Dermed fungerer Stortinget i stor grad selvkontrollerende. Vokterne vokter vokterne – som vokter vokterne ... Dermed er det ikke Stortinget som kontrollerer, men Stortinget i interaksjon med det som måtte finnes av offentlig mening, forstått som en mer eller mindre samlende og offentlig meningsdannelse. Den kan være mer eller mindre kontrollert ovenfra slik tilfellet i stor grad var på 1950-tallet. Eller den kan være styrt fra mediene, slik det skulle bli mer og mer. Om den klassiske maktfordelingen av mange grunner ble svekket, styrket mediene seg: «Skal man tale om et 'kontrollhjul' så er pressen navet. Dette påvirker kontrollen og kontrollerer den. [...] Offentlighetens kritiske søkelys pålegger aktørene bindinger, og anstendigjør debatten.»²⁴⁸ Selv om velgernes direkte innflytelse på politikken innhold er minimal, tjener den offentlige mening som legitimitetsmekanisme (hvor opprett kontroll) for politiske saker. Den opptrer som sakenes «opinion». Den kan nok anstendigjøre, men også det motsatte. Funksjonen ligger ikke til journalistikken snevert sett, men til den offentlige mening i all dens diskursive mangfold.

Den offentlige mening må tas med i betraktning i «kontrollhjulet». Dette er instansen som i stor grad trer inn for «folkesuverenen», for borgernes prinsipielle makt. *Maktfordelingens kretsløp er supplert med (til dels erstattet av) den offentlige mening som legitimerende samfunns makt.*

Et ledemotiv i denne boken er politiske sakers utvikling og legitimitet som utslag av offentlig belysning. Dette handler om svekket politisk kontroll, men enda mer om en fremvoksende offentlig mening som over 55 år innsirklet politikken og satte sitt tydeligere stempel på den – som selvstendig kraft. Mens kontroll handler om korrekt politikk, er politisk legitimitet et videre begrep som omhandler anerkjennelse av politikken. Legitimitet er det som gir politikken plausibilitet og tilslutning på tross av uenighet i sak. Fra Fellesprogrammet i 1945 av kunne partiene og regjeringen trekke i trådene selv. Pressen var opinionsmiddel for den politiske makten. Legitimiteten var selvprodusert gjennom det meste av 1950-årene. Men mot slutten av tiåret var noe i emning både til høyre og venstre for regjeringspartiet. Det var som i det gamle Rom: Det var uro i provinsene. Og man kjente seg kanskje litt trett.

Demokratisk politikk kan forstås som *legitim styring*: som en rasjonell teknikk for politiske beslutninger, som den svenske redaktørkjempen Herbert Tingsten skrev nøkternt, men alltid med forståelse for at beslutninger må bunne i rimelig allmenn aksept. Demokratisk politisk «herredømme» kan over tid bare operere *legitimt*. Den tyske sosiologen Max Weber var blant de første som så legitimitet som en særskilt politisk form for tillit. Han peker på flere former for legitimt herredømme knyttet til den politiske personlighet, til nøytrale roller og til tradisjonelle verdier. Webers realisme er vel verd å ha med i dagens politisk analyse.²⁴⁹

Politikk er kampen om å prege beslutninger som er bindende for alle i det politiske fellesskapet. Men makten må holde seg selv i sjakk. På Eidsvoll var Montesquieus (1689–1755) maktfordelingsprinsipp kjent og gjorde seg tydelig gjeldende. Politisk makt tar form av en uopphørlig strid mellom regjering og opposisjon foran og på vegne av borgerne, og like uopphørlig ansporet av den iakttagende og debatterende og legitimerende offentlige mening med journalistikken som reisverk. Politikken må foregi å stå til rette overfor velgerne på måter som for politikken er hensiktsmessige. Politikken tar del i legitimeringen av seg selv gjennom forvaltningens styring og rettens lovanvendelse, gjennom valg og andre kanaler for politisk innflytelse. Demokratisk politikk er et spørsmål om effektivitet og legitimitet. Legitimitet fremskaffes gjennom skjønnsom balanse mellom ytelse og forventninger. Det var Einar Gerhardsens store fortrinn som politiker å besitte den følsomhet for dette som skulle til, det Max Weber kalte «øymål». Å produsere et *legitimt politisk system* var politikkenes ene store utfordring i årene etter krigen, i tillegg til *økonomisk velferd* og *kollektiv identitet* – hele tiden under en tilstand av stabilitet og kontroll. Et splittet folk ville aldri maktet gjenreisningen. Skulle vi sette ansikter på disse tre godene, måtte det være Einar Gerhardsen, Erik Brofoss (Finansdepartementet) og Kaare Fostervoll (NRK).

Det ligger en hel del i Thomas Hobbes' ord: *Auctoritas non veritas facit legem*. Makt skaper lov. Legitimitet dannes nedenfra, men orkestreres ovenfra. Saksmessig politisk legitimitet (politikkenes *hva* i tillegg til forvaltningens *hvordan* og valgenes *hvem*) springer ut av den politiske offentlige mening, som i sin tur konstrueres av politikk, journalistikk og andre samfunnsmessige forhold. Politikk av skandinavisk type er rasjonell ved at den legitimeres stabilt, og sorterer sin kommunikasjon

slik at andre samfunnsområder kan gjøre nytte av den. Den gir (politisk) mening til samfunnets hendelser, som reduserer risikoen for politisk kaos selv når katastrofen rammer. Som legitim styring er politikken rasjonell også ved at den styrer seg selv i lys av den omkringliggende offentlige mening. Forslag, beslutninger og protester bantes til *saker*, episoder og akter ved hjelp av retorisk skrift og tale, flankert av visuelle og grafiske virkemidler.

Den offentlige mening etablerer seg altså med tiårene som en politisk omverden. Denne muligheten var beskjeden i etterkrigstidens partielitistiske offentlighet. Det fantes bare begrenset motstand. Resonans kan bare eksistere om lyden treffer noe. Men motstand var ikke ønsket av det sosialdemokratiske oligarkiet. Motstand ble observert i de borgerlige bevegelsene, men som nettopp derfor ble avvist. Stortingsvalgenes tale var klar og styrket av arbeiderbevegelsens solidaritet og kultur – supplert med kontroll og politisk overvåkning. Arbeiderpartistaten og den borgerlige opposisjonen produserte med ulike virkemidler en forestilt, demonstrativ offentlighet.

En økonomisk opposisjon var til stede alt fra 1945, og en utenriks- og sikkerhetspolitisk opposisjon presset på fra midten og slutten av 1950-årene. I 1960-årene ble industripolitiske svakheter mer åpenbare. For Arbeiderpartiet ble presset mot det politiske hegemoniet følbart. Politisk slitasje oppsto som følge av konstant å måtte produsere sine egne begrunnelser som om de kom nedenfra, altså av å simulere sin egen offentlighet. Valget i 1961 var en første vekker, men regjeringen ble heiet frem av en fortsatt lojal presse. Den var lite egnet som kompass, dvs. lite resonansbærende. Dette endret seg med journalistikkens, og dermed også den offentlige menings, mer selvstendige og kritiske posisjon. Alliansen med krigsmakten USA skapte moralske problemer utover i 1960-årene. Det oppsto disharmoni mellom Arbeiderpartiets realmakt og argumentasjonsmakt.

I fri dressur er offentlig mening gradvis blitt en mer følsom radar for problemer og løsninger: Den selekterer politiske spørsmål. Den forenkler og generaliserer posisjoner som politikken forholder seg til og muligens lærer av. Den syntetiserer og eksemplifiserer. Slik gjør den det mulig for politikken å forholde seg til «samfunnet», dvs. til sin omverden av internasjonale forhold, økonomi, miljøendringer, sikkerhet, kultur, osv.

Politisk refleksjon oppnås ved at politikken observerer seg selv i den offentlige mening.²⁵⁰ Opinionsen skjuler seg bak den offentlige mening som en latent kraft som det appelleres og henvises til. Folket representeres i politikken og pressens bilde, som usynlig, men reell, opposisjon.²⁵¹ Den parlamentariske grensen mellom regjering og opposisjon gir åpninger for nye temaer, spørsmål og svar. Demokratisk politikk speiler seg i den offentlige mening, som fordeler sympati og antipati mellom regjering og opposisjon. Derfor dreier parlamentarisme seg om sirkulasjon av politisk kommunikasjon i triangelet mellom posisjon, opposisjon og den offentlige mening.